

Michał E. Nowakowski

<https://orcid.org/0000-0002-7466-9108>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Kalwińska z Chrystusem wojna i odnaleziona *Kolęda paniom saskim* – domniemany autor i edycja wierszy antyprotestanckich

Celem artykułu jest próba ustalenia autorstwa dwóch siedemnastowiecznych, antyprotestanckich cykli epigramatycznych – *Kolędy paniom saskim* oraz *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* – oraz ich pierwsze krytyczne wydanie, uwzględniające utwory dotychczas nieznanne oraz uważane za zaginione. Wywód atrybucyjny obejmuje ustalenia dotyczące czasu i okoliczności powstania obu cykli, omówienie ich cech wspólnych oraz istniejących przekazów, a także skorygowanie i uzupełnienie stanu wiedzy na temat życia i twórczości jezuita Jana Chądzyńskiego, prawdopodobnego autora epigramatów.

The article seeks to establish the authorship of two seventeenth-century, anti-Protestant epigrammatic cycles – *Kolęda paniom saskim* [Gift to the Saxon Ladies] and *Kalwińska z Chrystusem wojna* [Calvinist War with Christ] – and to provide their first critical edition, which includes the pieces hitherto unknown and believed to be lost. The attribution discussion consists of determining the time and the circumstances of the composition of the two cycles, discussing their mutual qualities and their existing textual witnesses, as well as revising and supplementing our knowledge of the life and works of the Jesuit Jan Chądzyński, the probable author of the epigrams.

Słowa kluczowe: *Kolęda paniom saskim*, *Kalwińska z Chrystusem wojna*, Jan Chądzyński, antyprotestanckie epigramaty, polemika wyznaniowa, jezuita
Keywords: *Gift to the Saxon Ladies*, *Calvinist War with Christ*, Jan Chądzyński, anti-Protestant epigrams, confessional polemic, Jesuits

Celem niniejszego studium jest, po pierwsze, próba ustalenia autorstwa dwóch siedemnastowiecznych, antyprotestanckich cyklów epigramatycznych – *Kolędy paniom saskim* oraz *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* – a po drugie, ich pierwsze krytyczne wydanie, uwzględniające zarówno utwory dotychczas nieznanne, jak i uważane za zaginione¹. Lektura obu cykli umożliwi wgląd w interesujący dla badacza siedemnastowiecznej kultury religijnej przejaw polemiki wyznaniowej, która co prawda w tym przypadku związana była z działalnością środowisk wileńskich, niemniej stanowi zarazem uzupełnienie obrazu zmagani (podjętych zwłaszcza przez Towarzystwo Jezusowe) o rekatolicyzację Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ogóle. Z kolei *collatio* dziesięciu przekazów *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* pozwoliła ujawnić skomplikowany i nieoczywisty proces transmisji tekstu, będący ciekawym przykładem recepcji literatury okolicznościowej „wieku rękopisów”. Hipoteza atrybucyjna dotycząca epigramatów rzuca natomiast nowe światło na twórczość i orientację konfesyjną ważnego, lecz słabo jak dotąd poznanego, siedemnastowiecznego jezuitę Jana Chądzyńskiego.

1. Dwa anonimowe zbiory

1.1. *Kolęda paniom saskim*

Cykl antyluterańskich epigramatów *Kolęda paniom saskim* wydrukowany został anonimowo najprawdopodobniej w Wilnie nie wcześniej niż w 1620 r.² Do czasu drugiej wojny światowej druczek ten

¹ Niniejszy artykuł oraz załączona do niego edycja nie mogłyby powstać bez nieocenionej pomocy wielu osób. W szczególności pragnę podziękować (w kolejności alfabetycznej): Justynie Dąbkowskiej-Kujko, Veronice Girininkaitė, Radosławowi Grześkowiakowi, Mirosławie Hanusiewicz-Lavallee, Piotrowi Kociumbasowi, Adrei Marianiemu, Robertowi Aleksandrowi Maryksowi oraz Wiesławowi Pawlakowi. Jestem również bardzo wdzięczny dwóm anonimowym Recenzentom za ich niezwykle pomocne i życzliwe uwagi oraz sugestie.

² Tak twierdzi A. Brückner w [rec.:] *Karol Badecki. Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna z słowem wstępnym A. Brücknera i 200 podobiznami w tekście*. Lwów, Ossolineum, 1925. XXXVIII i 543 str. wielkiej ósemki, „Reformacja w Polsce”, 4, 1926, s. 242. Z kolei K. Badecki wskazał zarówno na okolice roku 1622 (idem, *Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiżrzalskie*, Kraków 1950, s. XXXIII), jak i okolice roku 1641 (idem, *Nieodszukane pierwodruki literatury mieszczańskiej w Polsce XVII w.*, „Pamiętnik Literacki”, 22/23, 1925/1926, s. 666).

(*in quarto*, k. nlb. 2, podpisany „W.H.A.” oraz „P.R.”) znajdował się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie pod sygnaturą IV.20.5.462b, oprawiony razem z *Maszkarami mięsopustnymi* Stanisława Serafina Jagodyńskiego (wydrukowanymi prawdopodobnie w 1622 r., w innej oficynie niż *Kołęda*)³. Obecnie druk uważa się za zaginiony, a jedyny znany (fragmentaryczny) przekaz *Kołądy* pochodzi z publikacji Karola Badeckiego, gdzie zreprodukowana została pagina recto karty pierwszej (druk nie posiadał osobnej karty tytułowej), zawierająca: tytuł zbioru (podpisany „W.H.A. etc.”), inicjalny epigramat o incipicie „Gdy hansowie...”, pierwszy i drugi *Przywilej* (łącznie miało ich być 13), a także tytuł i podtytuł *Przywileju* trzeciego. Ponadto K. Badecki przytoczył dwa ostatnie epigramaty zbioru – *Do p[an] saskich* i *Obmowa autora do tychże* – które uznał za najbardziej dlań reprezentatywne⁴.

1.2. Kalwińska z Chrystusem wojna

Inny zbiór antyreformacyjnych epigramatów, skierowanych tym razem przeciwko kalwinistom (a raczej konkretnemu przedstawicielowi tej wspólnoty), powstał w pierwszej połowie 1647 r. i był literacką odpowiedzią na tzw. sprawę świadorską, czyli konflikt, do którego doszło w Świadości (lit. *Svėdasai*) w województwie wileńskim (obecnie w rejonie onieksztyńskim) między świeżo mianowanym hetmanem polnym litewskim Januszem Radziwiłłem a lokalnym plebanem, Bartłomiejem Ordowiczem. Według rekonstrukcji zdarzeń dokonanej przez Henryka Wisnera (na podstawie fragmentarycznych, nie zawsze spójnych źródeł) przebieg sporu był następujący. Z polecenia Ordowicza pod dwór Radziwiłła przesunięte zostały dwa przydrożne (bądź

³ K. Badecki, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna*, wstęp A. Brückner, Lwów 1925, s. 157–158; Z. Nowak, *Kontrreformacyjna satyra obyczajowa w Polsce XVII wieku*, Gdańsk 1968, s. 105. Oprawienie *Maszkark* razem z *Kołądą* spowodowało, że traktowano je czasem jako jeden utwór autorstwa Jagodyńskiego; zob. np. W. A. Maciejowski, *Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym*, t. 3, Warszawa 1852, s. 667. Miało to również wpływ na datowanie *Kołądy*.

⁴ K. Badecki, *Literatura mieszczańska*, s. 157. Swoją drogą, to właśnie z notatek K. Badeckiego R. Grześkowiak wydobyl niedawno odpis tekstu *Maszkark*, zob. idem, *Odzyskany tekst „Maszkark mięsopustnych i powszechnych, przy tym kłody popielcowej z Parnasu” Stanisława Serafina Jagodyńskiego*, „Pamiętnik Literacki”, 111, 2020, 4, s. 113–124.

przycmentarne) krzyże. Kalwiński magnat, zapewne trafnie, odebrał przemieszczenie krzyży jako prowokację, kazał je wykopać i zanieść pod kościół, co strona katolicka uznała za zniewagę symbolu męki Chrystusa. Najpóźniej 21 marca 1647 r. o wydarzeniach poinformowany został, przebywający niedaleko Świadości, biskup wileński Abraham Wojna, który nadał sprawie rozgłos, starając się chyba postawić Radziwiłła przed sądem sejmowym. Sejm rozpoczął obrady 2 maja, a Radziwiłł (obrony 11–12 kwietnia posłem i starostą żmudzkiem) zjawił się w Warszawie dziesięć dni później. Wystąpiła przeciwko niemu grupa posłów z Hieronimem Radziejowskim na czele. Konflikt próbował załagodzić Władysław IV, lecz 16 maja kanclerz kapituły wileńskiej Wawrzyniec Mocarski wysunął nowe oskarżenie przeciwko hetmanowi, twierdząc, że nie pozwala on na odbudowanie powalonych wiatrem krzyży w jednej ze swoich podlaskich posiadłości – Zabłudowie. W odpowiedzi Radziwiłł sprowadził zabłudowskiego plebana, który zarzutom zaprzeczył, a tym samym osłabił pozycję przeciwników księcia. Z czasem sprawa ucichła, a niemal rok później, na przełomie kwietnia i maja 1648 r., doszło do jej polubownego rozstrzygnięcia⁵.

Jak dotąd zbiór epigramatów funkcjonujący (niekiedy) pod tytułem *Kalwińska z Chrystusem wojna* znany był z co najmniej dziesięciu przekazów rękopiśmiennych (sylw, diariuszy), liczących od jednego do kilkunastu utworów (najbardziej kompletne dwa przekazy posiadają po 17 epigramatów). Warto zaznaczyć, że rękopisy z największą liczbą epigramatów zawierają wszystkie utwory z przekazów mniej kompletnych. W żadnym z tych rękopisów nie wskazano autora wierszy.

Epigramaty na Radziwiłła przyciągnęły dotychczas uwagę przede wszystkim dwóch badaczy. Pierwszy z nich, Juliusz Nowak-Dłużewski, skłonny był widzieć w nich dzieło jednego autora, wskazując na ich literacką „jednolitość”⁶. Dla H. Wisnera nie było to wcale oczywiste, dopuszczał hipotezę kilku autorów, wyznaczał czas powstania epigramatów na okres między 11–12 kwietnia (gdy Radziwiłł został starostą żmudzkiem, o czym wspominają dwa epigramaty) a początkiem maja 1647 r., wreszcie zgłaszał hipotezę atrybucyjną. Autorem miałby być Kazimierz Leon Sapieha, który: (1) mógł wystarczająco szybko

⁵ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 274–284; por. też J. Dziegielewska, *O tolerancję dla zdominowanych: polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, s. 166–170.

⁶ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazowie*, t. 5, Warszawa 1972, s. 62.

dowiedzieć się o wydarzeniach w Świadości; (2) był „dość potężny, żeby zamysł literackiego ataku realizować i pozostawać w cieniu”; (3) był niechętny Radziwiłłowi; (4) mógł bez wahania, „chwaląc biskupa, przymówić księżom i jezuitom”⁷.

Hipoteza ta, nieoparta dowodami filologicznymi i sformułowana raczej na marginesie rozważań, jest mało przekonująca. Jak wykazał sam H. Wisner, Wojna zadbał o nagłośnienie sprawy świadoskiej, a zatem wiele osób, zwłaszcza na Litwie, a już na pewno w otoczeniu biskupa wileńskiego, musiało się żywo interesować przebiegiem tych wydarzeń. Nie trzeba też było samemu być „potężnym”, by puścić w obieg zbiór anonimowych wierszy, a osób skrycie czy otwarcie niechętnych Radziwiłłowi, zwłaszcza wśród frakcji katolickiej, nie sposób policzyć. Wreszcie, zarówno pochwała biskupa, jak i krytyka jezuitów oraz kleru, którzy nie włączali się do ataków na hetmana, mogły równie dobrze wyjść z otoczenia Wojny bądź ze środowiska jezuitów, niezadowolonych z oficjalnego stanowiska przełożonych.

Epigramaty nie musiały też powstać w tak krótkim czasie, jak sugeruje H. Wisner: 20 dni, ewentualnie „nieco” więcej⁸. Domniemanie to opiera się na założeniu, że cykl został skomponowany już po obraniu Radziwiłła posłem i starostą (11–12 kwietnia), ale przed jego przyjazdem na sejm (12 maja). Prawda, że dwa epigramaty nazywają Radziwiłła starostą. Skoro jednak nagłaśniający sprawę świadoską biskup Wojna wiedział o niej najpóźniej 21 marca⁹, to poszczególne

⁷ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, s. 279. Badacz oparł swoje badania na rękopisie BCz (sygn. 1651), jednakże w dużo starszym artykule (idem, *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655*, „Rocznik Białostocki”, 13, 1976, s. 57) wskazywał na rękopisy BJ (sygn. 116) oraz BO (sygn. 224). O epigramatach na Radziwiłła wspomnieli również J. Dzięgielewski (cytując dwa przekazy; zob. idem, op. cit., s. 166–167) oraz M. Jarczykowa (opierając się przede wszystkim na studium J. Nowaka-Dłużewskiego; zob. M. Jarczykowa, „Czarna legenda” Janusza II Radziwiłła, w: *Czasy potopu szwedzkiego w literaturze polskiej*, red. R. Ociecek, współudz. B. Mazurkova, Katowice 2000, s. 22–25). J. Dzięgielewski twierdzi przy tym, że trzy epigramaty powstały już po sejmie, jednakże nie przedstawia za tym żadnych dowodów.

⁸ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, s. 279. Cytowany rozdział stanowi nieco zmienioną wersję wcześniejszego studium, gdzie badacz jeszcze bardziej zawęził zakres czasowy, w którym mogły powstać epigramaty, pisząc, że „powinny być napisane co najwyżej w ciągu 20 dni [– –], a w rzeczywistości szybciej”, zob. idem, *Sprawa świadoska (1647)*, w: *Kultūrų sankirtos: skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui*, red. D. Kaukėnas, Vilnius 2000, s. 273.

⁹ 21 marca biskup przebywał w Tauroginiach (lit. Tauragnai), a więc ok. 100 km na północny wschód od Wilna i tylko 45 km od Świadości; por. H. Wisner,

wiersze mogły zacząć powstawać już kilka dni później, a następnie mogły być do nich dołączane kolejne utwory, uwzględniające aktualne doniesienia. Z kolei sugerowany *terminus ante quem* wynikał z przeświadczenia, że epigramaty rozpowszechniono jeszcze przed przyjazdem hetmana na sejm¹⁰, co również niekoniecznie musi być prawdą. W jednym z utworów (I.2) wprost mówi się o krzyżach nie tylko w Świadości, ale również w Zabłudowie, a wiemy przecież – zresztą dzięki ustaleniom samego H. Wisnera – że ten drugi wątek wypłynął dopiero podczas obrad sejmowych¹¹. Wymierzony w Radziwiłła cykl niekoniecznie musiał zatem powstać w tak rygorystycznym reżimie czasowym, o jakim pisał H. Wisner, przy czym warto zauważyć, że nawet okres od ostatnich dni marca (około tydzień po tym, gdy Wojna już na pewno wiedział o wydarzeniach w Świadości) do przyjazdu księcia to mniej więcej półtora miesiąca – dość, moim zdaniem, czasu, by obyty z piórem autor skomponował niezbyt obszernych rozmiarów zbiór epigramatów.

Co ważne w kontekście ustalenia autorstwa, omawiany zespół tekstów ma znamiona cyklu, połączonego wspólnym tematem oraz poetyką (okolicznościowy epigramat satyryczny), a jego spistość konstatują liczne wiersze wariantowe oraz dominujące cechy stylistyczne. Autor chętnie posługuje się ironią, a zarazem często wykorzystuje motywy militarne i heroikomiczne. W utworze I.1 nazywa Radziwiłła najdzielniejszym hetmanem, jakiego diabli dotychczas mieli i przy którym sami stali się mężniejsi, natomiast w I.12 wskazuje, że książę udowodnił swą wartość na polu bitwy, prowadząc wojska na litewski kler. Epigramat I.6 sugeruje, że Radziwiłł podnosi z ziemi krzyże, ponieważ na drogę do piekła potrzeba więcej miejsca, a w I.13 autor zastanawia się, czy hetman nie chce po prostu odprawić w ten sposób procesji. Inny element łączący stanowią konstrukcje oparte na

Rzeczpospolita Wazów, s. 276. Nie wiadomo jednak, czy akurat znajdował się w pobliżu, gdy dowiedział się o wydarzeniach, czy przeciwnie – pojechał tam na skutek otrzymanych doniesień. W obu wypadkach z pewnością zdołałby przekazać wiadomości przynajmniej do Wilna przed końcem marca.

¹⁰ Ibidem, s. 279.

¹¹ Poszczególne epigramaty oznaczam nadaną przeze mnie numeracją (zob. poniższą edycję). Znamienne, że we wspomnianym utworze mowa nie o braku zgody na odbudowę krzyży w Zabłudowie (co było przedmiotem oskarżenia Mocarskiego), ale o ich spaleniu – nie sposób stwierdzić, czy był to zabieg celowy, mający dodatkowo pogryźć hetmana, czy też efekt szybko deformującej się plotki. O paleniu krzyży wspomina się ponadto w trzech innych epigramatach (I.1, I.8, I.10), już bez wskazania miejscowości.

skojarzeniu osoby ganionej ze sferą piekielną (zob. I.1, I.2, I.6, I.12, I.15, I.17).

Uwagę zwracają również zastosowane w kolejnych utworach cyklu aliteracje i paronomazje (np. I.1: „pułki z piekła diabłów przednich”, I.16: „krzyżem krzyżaka waszym przeżegnajcie”, I.17: „Drzewem diabeł zwyciężył, drzewem zwyciężony, / przeciw drzewu też wszystek orszak obrócony”) oraz paralelizmy składniowe (por. I.6, I.8, I.9) – a także przyjęta strategia poetyki afektywnej, przejawiająca się zwłaszcza w eksklamacjach (np. I.2: „Bezpiecznie panuj, diable, gdy Boga wygnano”, I.11: „Ba, co mówię: »na gruncie«, zepchnął go i z drogi!”, I.15: „O, kapłani, co wielką moc od krzyża macie”), pytaniach retorycznych (I.13, I.15) czy ekshortacjach (por. I.3, I.11, I.13, I.15, I.16, I.17), niekiedy wzywających nawet do rękoczynu. Warto też dodać, że na 17 epigramatów w siedmiu został w tytule wskazany adresat (I.1, I.3, I.11, I.14, I.15, I.16, I.17). Wreszcie, liczne nawiązania biblijne oraz liturgiczne, na których oparte zostały poszczególne koncepty (zob. I.2, I.6, I.8, I.9, I.11, I. 13, I.15 oraz I.17), sugerują, że autorem cyklu mogła być osoba duchowna.

2. Rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie

Rozwiązanie zagadki autorstwa obu cykli przynosi, jak sądzę, rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie o sygnaturze F3–2135, będący kompilacją rozmaitych tekstów (poezja, sztuki teatralne, mowy, wykłady itd.) różnego autorstwa – służących zapewne jako materiały dydaktyczne – sporządzoną w latach 1669–1676 i pochodzącą z kolegium jezuitów w Połocku (pismo wielu rąk). Na paginie recto i początku verso k. 258 rękopisu znajduje się łacińskojęzyczny fragment *Descriptio gentium*, poetyckiej odpowiedzi na *Icon animorum* (1614) Johna Barclaya, którą Stanisław Kot przypisał w 1958 r. (skądinąd, w niezbyt przekonujący sposób) Maciejowi Sarbiewskiemu¹².

¹² *Descriptio* ukazała się drukiem w 1647 r. razem z jej polskojęzycznym przekładem, który S. Kot przypisał z kolei Danielowi Naborowskiemu. Obie atrybucje przyjął badacz za Andrzejem Lubienieckim, autorem sylwy, w której znalazły się odpisy oryginału oraz tłumaczenia utworu; zob. S. Kot, „*Descriptio gentium*” *poetów polskich XVII w.*, t. T. Jekieli, w: idem, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, wybór i oprac. H. Barycz, Warszawa 1987, s. 849–854. Te atrybucje podważyła J. Krauze-Karpińska, „*Wirydarz poetycki*” *Jakuba Teodora Trembeckiego. Studium filologiczne*, Warszawa 2009, s. 284–285. Omówienie *Icon*

Tuż pod ostatnim wersem tego fragmentu znajdują się słowa „Fragmenta P. Chądzyński”, a pod nimi 26 polskojęzycznych epigramatów: pierwszych 13 wymierzonych jest w Janusza Radziwiłła, natomiast zbiór kolejnych 13 rozpoczyna się tytułem *Kolęda paniom saskim* (od k. 259ver. do początku 260ver.) i skierowana jest przeciwko luteranom.

2.1. Odnaleziona *Kolęda*

Znajdująca się w rękopisie F3–2135 *Kolęda paniom saskim* złożona jest z inicjalnego epigramatu o incipicie „Gdy hansowie...”, dziewięciu *Przywilejów* (na *Przywilej* piąty i dziewiąty ułożono po dwa epigramaty) oraz końcowego epigramatu *Do pań saskich*. Tekst pierwszych trzech utworów, tytułu i podtytułu *Trzeciego przywileju*, a także *Do pań saskich* w zdecydowanej większości pokrywa się z fragmentami pierwodruku znanymi z publikacji K. Badeckiego (przekaz rękopiśmienny ma pewne defekty). Zamiast jednak trzynastu *Przywilejów* w rękopisie jest ich jedynie dziewięć (przy czym na piąty i dziewiąty ułożono po dwa utwory), a ponadto w rękopisie brak epigramatu *Obmowa autora do tychże*, który znajdował się, według K. Badeckiego, na końcu wydania drukowanego.

Celem *Kolędy* było zdyskredytowanie ewangelików augsburskich, ściślej zaś – moralności i cnotliwości kobiet tejże denominacji. Co ważniejsze jednak, kolejne wiersze ukazywały ich rzekomą rozwiązłość jako wprost wynikającą z założeń doktryny. Składające się na cykl *Przywileje* miały zostać nadane, jak głosi inicjalny epigramat, „paniom saskim” w święto (zapewne urodziny) żony Lutra, Katarzyny („Katrynki”). Tak jak w druku, *Przywileje* rozpoczynają się rzekomymi wyimkami z pism Lutra¹³. Treść poszczególnych epigramatów w krzywym zwierciadle ukazuje wybrane elementy luteranśkiej doktryny: brak celibatu duchownych (por. II.10, II.11), dowartościowanie roli kobiet w życiu kongregacji (II.10), powszechne kapłaństwo wszystkich wiernych (II.5), odrzucenie kultu świętych (II.3) oraz brak obligatoryjności praktyk postnych i ascetycznych (II.13).

animorum, jego recepcji w Rzeczypospolitej oraz dyskusji na temat autorstwa oryginału i przekładu *Descriptio* zob. M. Hanusiewicz-Lavallee, *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowoczesnej*, Lublin 2017, s. 184–198.

¹³ Por. przyp. 147.

Pozornie adresatkami złośliwych komentarzy są „panie saskie”, ukazane jako pełne chuci cudzołożnice, których „urząd kapłański” polega wprawdzie na „przymnażaniu” Kościołowi wiernych, jednakże nie za pomocą głoszenia słowa Bożego, lecz płodzenia licznego, często pozamałżeńskiego, potomstwa¹⁴. W tym duchu autor *Kołędy* naigrawa się z luteranek, twierdząc, że choć niezwykle trudno im dochować wszystkich przykazań Dekalogu, to jednak przykazanie szóste jest dla nich wręcz „niepodobne do zachowania”. Przybrawszy maskę satyrycznego pochlebcy, poeta podkreśla, że „panie saskie” tak świetnie radzą sobie w mnożeniu potomstwa, że nie jest w stanie im dorównać nawet sama Kybele, bogini płodności.

Złośliwe komentarze pod adresem luteranek miały jednak przede wszystkim służyć wyśmianiu nie tyle ich samych, ile ewangelicyzmu augsburskiego w ogóle. Obok wzmiankowanego wyżej karykaturalnego przedstawienia elementów doktryny Lutra, autor *Kołędy* starał się wyszydzić ewangelików za pomocą skojarzeń infernalnych¹⁵. *Trzeci przywilej* głosi np., że „wiara luterska anielska [została] przez anioły podana”. W rzeczywistości owe anioły okazują się jednak aniołami upadłymi, którym udało się ocalić zbiór nauk z pogromu, jaki zgotował im archanioł Michał, a następnie przekazali oni je Lutrowi. W *Piątym przywileju* autor „cytuje” słowa z ksiąg Lutra, wedle których „wolno diabła za ministra u sasów obrać”, a następnie zapewnia „panie saskie”, że Luter musi się o nie niezwykle troszczyć, skoro posyła im przywileje aż z samego piekła. Częste odwoływanie się do opozycji: anielskie – diabelskie wydaje się elementem łączącym *Kołęde* z *Kalwińską z Chrystusem wojną*.

Trudno też nie dostrzec innych podobieństw między tymi cyklami epigramatycznymi. Choć oba mają charakter antyprotestancki, obiektem szyderstwa stają się nie całe grupy wyznaniowe, lecz ich reprezentanci jako *pars pro toto*. W obu przypadkach zarzuty i złośliwości wierszopisa, formułowane często w postaci ironicznej pochwały, odwołują się do faktów (rzeczywiście krzyże w Świadości zostały wykopane,

¹⁴ Był to skądinąd jeden z motywów spotykanych także w innych antyreformacyjnych utworach satyrycznych tego okresu; zob. D. Chemperek, „Inność” i „obcość” luteranów w horyzoncie aksjologicznym. *Ewangelicyzm augsburski i jego wyznawcy w polskiej satyrze XVII w.*, w: *Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, t. 8), s. 372–374.

¹⁵ „Z czartem pobratymstwo” również stało się jednym z częstszych motywów siedemnastowiecznej satyry antyreformacyjnej; zob. ibidem, s. 354–362.

a w Zabłudowie również miał miejsce incydent związany z krzyżami; luteranie faktycznie nie nakazują postów ani celibatu księży, rola kobiet w życiu społeczności wyznaniowej luteranów była stosunkowo większa niż u katolików itd.), które jednak pod autorskim piórem ulegają drastycznej deformacji (krzyże w Zabłudowie, zamiast wywrócone przez wiatr, miały być przez Radziwiłła celowo spalone; luterkańscy księża nie tylko mają żony, ale chcą mieć ich kilka, te zaś są niezwykle pożądliwe), a nierzadko sprowadzone są wręcz do absurdu. W obu przypadkach autor chętnie zwraca się wprost do adresatów swoich komentarzy (np. I.3, w. 3, I.14, w. 3, I.15, w. 6, II.1, w. 4, II.6, w. 1, II.7, w. 1). W obu cyklach wreszcie odnajdujemy podobne sposoby obrazowania, do których zaliczyć należy skojarzenie protestantów z piekłem, przywołanie postaci biblijnych / antycznych w celach komicznej hiperbolizacji oraz ironiczne podkreślanie przymiotów, jakimi mieli się rzekomo cechować Radziwiłł i Luter (Radziwiłł jest wyjątkowo mężnym i zdolnym hetmanem, tyle że dowodzi zastępami diabelskimi, bije księży i płąduje kościelne dobra; uczonego Lutra określa się dwukrotnie jako „Marcin doktor”, a z jego mądrych pism, jak *De bigamia*, przytacza się umacniające w wierze przywileje).

2.2. Siedem nieznanymi epigramatów na Radziwiłła

Spośród trzynastu epigramatów przeciwko Radziwiłłowi znajdujących się w rękopisie wileńskim sześć znanych jest z opisanych wyżej przekazów *Kalwińskiej z Chrystusem wojny*. Pozostałe to, wedle mojej wiedzy, utwory dotychczas nieznanne. Trzy z nich to epigramaty dwuwiersowe, trzy – czterowersowe, a jeden, umieszczony w rękopisie na końcu zbioru, ma wersów 12. Wydają się one posiadać wiele cech wspólnych ze znanymi już utworami *Kalwińskiej z Chrystusem wojny*.

Spośród siedmiu nowych pięć zaadresowano w tytule do konkretnego odbiorcy / konkretnej zbiorowości (I.18, I.19, I.20, I.21, I.23). Wśród nich pojawiają się te same motywy, co w utworach już znanych: skojarzenie hetmana i jego współwyznawców z czartem (I.20, w. 2), nawoływanie do wymierzenia sprawiedliwości Radziwiłłowi (I.22, w. 4) czy wręcz do samosądu (I.23, w. 3–4), zapowiedź kary Bożej (I.19), porównywanie hetmana do postaci biblijnych celem ukazania ogromu jego okrucieństwa (I.18, I.21). Ponownie też pojawia się heroikomiczne ujęcie postaci hetmana, co widać zwłaszcza w ostatnim epigramacie zbioru rękopisu wileńskiego (I.24). Efekt humorystyczny uzyskał w nim pisarz za pomocą gry idiomatycznym wyrażeniem „pro

aris et focus” (dosł. za ołtarze i ogniska [domowe]), oznaczającym najcenniejsze rzeczy, za które warto było walczyć¹⁶. W utworze ewangelicy, a zwłaszcza „nasz hetman waleczny”, mają jednak inne priorytety i walczą nie za ołtarze, lecz „za kuchnią”, by mieć „co do gardła włożyć”. Radziwiłł, co prawda, „*pro focus* wojuje” – tyle że w jego przypadku są to nie ogniska domowe, ale paleniska kuchenne, a w walce o nie bynajmniej nie ustępuje żarliwością nawet „cocis”, tj. kucharzem. Za te zasługi, konkluduje poeta, dzielny hetman powinien zostać po śmierci uhonorowany nagrobkiem w kominku o dumnej inskrypcji: „Janusz dla swej odwagi i kuch<n>i obrony / tu, jako na bazar dan, leży położony”.

Czy znane tylko z rękopisu F3–2135 epigramaty należą do zbioru *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* i czy napisał je ten sam autor? Biorąc pod uwagę fakt umieszczenia ich razem z sześcioma utworami *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* (i to przez kogoś, kto wprost wskazuje ich autora), a także zasygnalizowane wyżej podobieństwa, uważam, że jest to najbardziej prawdopodobne.

3. „Fragmenta P. Chądzyński”

Kim był „P. Chądzyński”, któremu rękopis wileński przypisuje autorstwo *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* oraz *Kołędy paniom saskim*? Jak już wspomniałem, rękopis F3–2135 powstał najprawdopodobniej w latach 1669–1676 na użytek kolegium jezuitów w Połocku. *Kalwińską z Chrystusem wojnę* można jednak bez wątpienia datować na rok 1647, natomiast odnośnie do czasu powstania *Kołędy* padały różne propozycje (po 1620, ok. 1622, ok. 1641), jednakże żadna nie została oparta na wiarygodnych przesłankach (por. przyp. 1 i 2).

Z zachowanych źródeł wiemy o dwóch Chądzyńskich, którzy w pierwszej połowie XVII w. podejmowali się działalności pisarskiej. Obaj mieli na imię Jan. Starszy z nich od 1597 r. uczył się u jezuitów w Braniewie¹⁷. W 1601 r. opublikowane zostały tam dwa zbiory poezji łacińskiej, których autorami byli, jeśli wierzyć drukom, studenci kolegium. Wśród wielu innych utworów znalazły się dwa epigramaty

¹⁶ Wyrażeniem posługuje się np. Cycero w *De natura deorum* (3, 94) oraz *De domo sua ad pontifices* (143).

¹⁷ *Uczniowie-sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie): 1579–1623*, oprac. M. Inglot, współpr. L. Grzebień, Kraków 1998, s. 70 (nr 268).

podpisane odpowiednio „Joannes Chandzinski” oraz „Joannes Chądziński”¹⁸. Ten Jan Chądziński wywodził się ze szlachty mazowieckiej (h. Ciołek), jego ojcem był Piotr, wójt nurski, starosta kleszczewski i zakroczymski, a matką Anna z Duninów Wolskich¹⁹. Stryj Jana, Andrzej, odstąpił mu w 1615 r. starostwo nurskie. W 1633 r. Jan podpisał *pacta conventa* Władysława IV²⁰. Dwukrotnie wchodził w związek małżeński, lecz zmarł bezdzietnie przed 25 lipca 1643 r.²¹ Nie mógł zatem napisać epigramatów związanych ze sprawą świądoską.

Młodszy Jan Chądziński urodził się natomiast ok. 1602 r., zapewne na Rusi, ale w rodzinie Mazowszan²². W 1621 r. rozpoczął dwuletni

¹⁸ J. Trypućko, *Polonica vetera Upsaliensia. Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XV, XVI, XVII et XVIII siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala*, Uppsala 1958, s. 6, 60.

¹⁹ A. Boniecki, *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900, s. 353; *Uczniowie-sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze*, s. 70 (nr 268).

²⁰ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J., powiększony* [– –], t. 3, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 11.

²¹ A. Boniecki, op. cit., s. 353; *Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów MK 188 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie z lat 1643–1644*, oprac. J. S. Dąbrowski, dok. 18/3819, <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/10SumariuszMK188.pdf> (30 X 2022).

²² Dokumenty Archivum Romanum Societatis Iesu (dalej: ARSI) nie są w pełni zgodne co do wieku i pochodzenia Chądzińskiego. Katalogi trzyletnie z 1621, 1622 i 1651 r. podają, że miał on wówczas kolejno 18, 19 i 48 lat, co wskazywałoby na 1602 lub 1603 r. jako datę urodzenia, zob. ARSI, Lit. 6, k. 174rec., 189ver.; Lit. 9, k. 218ver. Jednakże późniejsze katalogi sugerują, że był o rok bądź dwa lata starszy; zob. ARSI, Lit. 6, k. 243rec., 368rec.; Lit. 7, s. 96; Lit. 8, k. 20rec., 105ver.; Lit. 8 (I), k. 182ver.; Lit. 8 (II), k. 285rec.; Lit. 9, k. 25rec., 108ver.; Lit. 10, k. 27ver., 203ver. Jeden katalog (z 1658) oraz nekrolog Chądzińskiego wskazują nawet, że urodził się ok. 1600 r., zob. ARSI, Lit. 11, k. 78rec.; Lit. 61, s. 277. Biorąc pod uwagę te rozbieżności, za najbardziej prawdopodobną datę urodzenia uważam okolice 1602 r. Zakładam jednocześnie, że katalogi wcześniejsze zapewne z większą dokładnością podawały wiek jezuita niż te późniejsze i jego nekrolog (łatwiej napisać o pięćdziesięcioośmiolatku sześćdziesięciolatku niż o osiemnastolatku dwudziestolatku). Wszystkie katalogi do 1645 r. określają jezuitę jako „Masovita”. Katalogi późniejsze (z wyjątkiem tego z 1658 r.) oraz nekrolog piszą o nim natomiast jako o Rusinie („Ruthenus”). Sprawę wyjaśnia zapewne wpis Rostowskiego: „Masovita, natus in Russia”, zob. idem, *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium. Pars prima*, Vilnae 1768, Drukarnia Akademicka, s. 445 (zob. też s. 461). Być może ten Jan Chądziński również pochodził z Chądzińskich h. Ciołek, jednakże na podstawie informacji u Niesieckiego i Bonieckiego nie byłem w stanie go zidentyfikować. Niesiecki (*Herbarz polski Kaspra*, s. 12) pisze jeszcze o innym rodzie Chądzińskich (h. Rogala) – informacje o nich są jednak bardzo szczątkowe.

nowicjat u jezuitów w Wilnie, a następnie przez trzy lata uczył się filozofii w kolegium w Braniewie (1623–1626)²³. W latach 1626–1629 nauczał w jezuickich kolegiach w Krożach i Orszy²⁴. W okresie 1629–1633 studiował teologię w Wilnie²⁵. W tym czasie miał należeć do koła jezuickich humanistów skupionych wokół Macieja Sarbiewskiego. Jak pisze Ludwik Piechnik: „Wydawali oni drukiem swoje utwory, sygnując je imieniem Akademii lub też obcymi nazwiskami. Świadomie zatem budził Sarbiewski wśród młodych jezuitów zainteresowanie do literatury klasycznej, był dobrym duchem i organizatorem spotkań, w czasie których młodzi entuzjaści czytali lub deklamowali swoje pierwsze utwory”²⁶.

W latach 1633–1654 Chądzyński pokonywał kolejne stopnie jezuickiej kariery, zostając magistrem filozofii i sztuk wyzwolonych (1638 lub 1639) oraz doktorem teologii (1645)²⁷. Przez większość tego okresu nadal związany był z Akademią Wileńską, gdzie wykładał i pełnił rozmaite funkcje zakonne: prefekta drukarni akademickiej (1642–1644), cenzora (1646–1649) oraz konsultora (od 1645)²⁸. Jako profesor teologii scholastycznej napisał we wrześniu 1647 r. obszerny komentarz do części (*Secunda secundae*) *Sumy teologicznej* Tomasza z Akwinu pt. *Compendium de iure et iustitia*²⁹. W latach 1651–1652 był prefektem kolegium w Połocku, a w 1653–1654 przełożonym w Nowogródku³⁰.

Tragiczny okazał się za to rok 1655. Wówczas, jak twierdzi historyk Towarzystwa Jan Antoni Poszakowski, Chądzyński, zamieniwszy

²³ ARSI, Lit. 6, k. 173ver., 224ver., 243rec., 229ver. Informacje z katalogów rocznych konfrontując z trzyletnimi.

²⁴ ARSI, Lit. 6, k. 254ver., 261ver., 267ver.

²⁵ ARSI, Lit. 6, k. 272rec., 278rec., 291rec.; Pol. 43, k. 240rec.

²⁶ L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym 1983, s. 80.

²⁷ ARSI, Lit. 6, k. 298ver., 302rec., 306rec., 311rec.; Lit. 8, k. 105ver.; Lit. 61, s. 277; *Laureae Academicae*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F2–DC1, s. 97–98, 138.

²⁸ ARSI, Lit. 6, k. 311rec.; Lit. 56, k. 2rec., 17ver., 21ver., 25ver., 33rec., 41rec., 54rec., 64rec., 75rec. Podczas kierowania drukarnią Chądzyński wydał *Opusculum spirituale decimum septimum sive dissertatio historica et theologica de praestantia Instituti Societatis Jesu* Mikołaja Łęczyckiego (Wilno 1644), gdzie zamieścił swoją przedmowę (s. 5–8).

²⁹ J. Chądzyński, *Compendium de iure et iustitia*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F3–2213, k. 429rec.–497ver.

³⁰ ARSI, Lit. 9, k. 218ver.; Lit. 56, k. 82rec.; Germ. 132, k. 83rec., 217ver.

szatę zakonną na strój kapłana świeckiego, uciekał z Litwy z polecenia przełożonych przed wojskami nieprzyjacielskimi. Zapewne to właśnie wtedy jezuita służył jako kapelan wojskowy, o czym wspominają zakonne dokumenty³¹. Ostatecznie Chądzyński dotarł do Gdańska, gdzie udając nadal zwykłego księdza, reprezentował stronę katolicką w publicznej debacie na temat dogmatów wiary, odbywającej się w luterańskim Gimnazjum Akademickim. Jak twierdzi Poszakowski, Chądzyński argumentował tak znakomicie, że moderator dyskusji w pewnym momencie nie wytrzymał i wykrzyknął: „Nequaquam hic parochus est, sed vel iesuita, vel diabolus!”³². Właśnie w Gdańsku w 1657 r. powstało najbardziej znane dzieło Chądzyńskiego *Dyskurs kapłana jednego polskiego* [– –], w którym pokazuje, za co Bóg Koronę Polską karze i jak dalszego karania ująć mamy, będące rodzajem listu otwartego / kazania skierowanego do obywateli Rzeczypospolitej, w którym skrytykowana została postawa szlachty, a zwłaszcza magnaterii³³. 26 października 1657 r. Chądzyński nadal przebywał w Gdańsku, gdzie ułożył dwunastowersowy łacińskojęzyczny panegyryk, dedykowany Janowi Bełżeckiemu³⁴. Jeszcze w tym samym roku znalazł się w kolegium w Braniewie³⁵. W 1658 r. przebywał

³¹ J. A. Poszakowski, *De viribus illustribus Provinciae Lithuaniae S.I.*, Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, rkps 1536, s. 112. O funkcji kapelana wojskowego („missionarius castrensis”) wspomina natomiast katalog trzyletni z 1658 r.; zob. ARSI, Lit. 11, k. 78rec.

³² „Nie może być, że to [zwykły] pleban, lecz albo jezuita, albo diabeł!”, zob. J. A. Poszakowski, op. cit., s. 112 (zob. także s. 971). Do niebezpieczeństw, jakich doświadczył Chądzyński, nawiązuje w skierowanym do niego liście z 1657 r. sam generał Towarzystwa; zob. ARSI, Germ. 11, s. 747.

³³ J. Chądzyński, *Dyskurs kapłana jednego polskiego* [– –], rkps BN, sygn. BOZ 1201, k. 156ver.–166rec. *Dyskurs* doczekał się trzech współczesnych wydań. Po raz pierwszy w opracowaniu I. Lukšaitė wraz z tłumaczeniem na język litewski; eadem, *Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje – XVII a. pirmoje pusėje*, Vilnius 1976, s. 143–198. To wydanie przedrukował następnie S. Pyszka w aneksie swojej dysertacji doktorskiej: *Professori di Vilna in difesa dei diritti umani dei contadini negli anni dal 1607 al 1657: Lo sviluppo della filosofia sociale nell'Ac[c]ademia di Vilna sullo sfondo delle dottrine filosofico-sociali dell'epoca rappresentate in Polonia*, Pontificia Università Gregoriana 1985, s. 913–933. Później *Dyskurs* wydała S. Ochmann-Staniszevska, *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy (1648–1668). Publicystyka, eksorbitacje, projekty, memoriały*, t. 1: 1648–1660, Wrocław 1989, s. 184–195.

³⁴ J. Chądzyński, *Byssus et purpura indumentum eius*, rkps BN, sygn. BOZ 1201, k. 167rec.

³⁵ ARSI, Lit. 11, k. 78rec.

w kolegium w Krozach, a w 1659 r. w Poszawszach³⁶. Tam właśnie zmarł 22 kwietnia 1660 r.³⁷

Siedemnasto- i osiemnastowieczne źródła dotyczące Chądzyńskiego zazwyczaj zgodnie kreślą jego sylwetkę. Dowiadujemy się z nich, że był on człowiekiem nader słabego zdrowia, a jednocześnie wielkiego talentu³⁸. Na tle współbraci odznaczać miał się zwłaszcza w naukach humanistycznych, o czym zgodnie świadczy jedenaście opisów uzdolnień jezuitę zachowanych w katalogach trzyletnich oraz jego nekrologu³⁹. Z kolei w *Laureae Academicae* znajdujemy wzmiankę, że utwory poetyckie Chądzyńskiego ukazywały się pod cudzym nazwiskiem⁴⁰. Osiemnastowieczny historyk Towarzystwa Stanisław Rostowski dodaje, że Chądzyński „scripsit non pauca nomine Academiae Vilnensis vulgata”⁴¹.

Inną istotną informację przekazuje wspomniany nekrolog zakonny, gdzie po podkreśleniu niezwyklej skromności, pokory i wstrzeźliwości Chądzyńskiego następuje wymowny opis jego stosunku do dysydentów: „Zelus in eo tantus erat, ut cum adversus haereticos aliquid edendum esset, quod aut facta illorum improbari, aut facienda impedire expediret, continuo quantumvis viribus corporis destitutus vigorem quendam animi assumebat”⁴². Trudno nie dostrzec, jak bardzo sylwetka profesora pasuje do autorstwa rozpowszechnionych anonimowo epigramatów antyprotestanckich. Skrót „P.” znajdujący się w rękopisie wileńskim przed nazwiskiem Chądzyńskiego można by wówczas odczytać nie jako pierwszą literę imienia, lecz słowa *pater / patris* (jak zwykli się określać jezuici).

³⁶ ARSI, Lit. 56, k. 86ver., 100rec.

³⁷ J. A. Poszakowski, op. cit., s. 112, 971; ARSI, Lit. 61, s. 277.

³⁸ Katalogi wielokrotnie wskazują na słabe zdrowie Chądzyńskiego, począwszy już od czasu wstąpienia do nowicjatu. Na 25 przyjętych wówczas osób zastrzeżenia wobec zdrowia sformułowano w odniesieniu do zaledwie dwóch z nich; zob. ARSI, Lit. 6, k. 174rec.

³⁹ ARSI, Lit. 6, k. 370rec.; Lit. 8, k. 25rec.; Lit. 8 (I), k. 187ver.; Lit. 8 (II), k. 290ver.; Lit. 9, k. 25rec., 108ver., 218ver.; Lit. 10, k. 33ver., 204rec.; Lit. 11, k. 78rec.; Lit. 61, s. 277.

⁴⁰ *Laureae Academicae*, s. 98.

⁴¹ „[...] napisał niemało [utworów], rozpowszechnionych pod imieniem Akademii Wileńskiej”, zob. S. Rostowski, op. cit., s. 445.

⁴² „Była w nim taka gorliwość, że gdy trzeba było wydać coś przeciwko heretykom, aby zganić ich uczynki bądź udaremnić ich zamiary, natychmiast wstępowała w niego jakaś moc, choćby nawet jego ciało było pozbawione sił”, zob. ARSI, Lit. 61, s. 277.

Tezę tę podają jednakże w wątpliwość ustalenia badacza twórczości Chądzyńskiego, Stanisława Pyszki, który twierdzi, że „wskutek istnienia na Litwie innego kapłana o tym samym imieniu i nazwisku, poety i kapelana kasztelana trockiego Jana Karola Kopcia, częstokroć mylono te dwie osoby i przypisywano jednemu utwory drugiego. Nawet później żyjący współbracia ks. Chądzyńskiego, przynależący do tej samej Prowincji Litewskiej, mieli niekiedy wątpliwości co do tożsamości prawdziwego Jana Chądzyńskiego”⁴³. Badacz powołuje się tu, po pierwsze, na cytowanego wyżej Poszakowskiego, który rzeczywiście zastanawiał się nad istnieniem drugiego Chądzyńskiego, poety, pisząc (tuż pod informacją o dyspucie gdańskiej oraz o śmierci w 1660 r.): „Sitne idem, an alter P. Chądzyński seu Chondzyński, celeberrimus ille extemporaneus Poeta, Theologus Illustrissimi Caroli Kopeć Castellani Trocensis? mihi non constat”⁴⁴. W drugim fragmencie poświęconym Chądzyńskiemu (pisanemu jako „Chondzyński”) Poszakowski pisze, że ów poeta był narodowości litewskiej i pochodził z Wilna, a także wylicza trzy jego łacińskojęzyczne (skądinąd nieznanne) utwory, podając ich incipity (mogą to być równie dobrze całe króciutkie epigramaty)⁴⁵.

Oprócz Poszakowskiego S. Pyszka powołuje się jeszcze na katalog poloników z Uppsali autorstwa Józefa Trypućki, w którym wymienione zostały dwa, wspomniane już wyżej, druki wydane w 1601 r. w Braniewie. Warto jednak zauważyć, że ta informacja bynajmniej nie jest spójna z poprzednią. Poszakowski jako ewentualnego drugiego poetę wymienia kogoś, kto pozostawał pod zwierzchnictwem Karola Kopcia, kasztelana trockiego. Jak słusznie wskazuje S. Pyszka, chodzi tu z pewnością o Jana Karola Kopcia, którego daty urodzin nie znamy, ale który został kasztelanem trockim między 24 października

⁴³ S. Pyszka, *Jana Chądzyńskiego SJ (1600–1660) trzy koncepcje reformy państwa*, „Rocznik Wydziału Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Krakowie”, 1993/1994, s. 231; idem, *Professori di Vilna*, s. 466.

⁴⁴ „Będzie to ten sam czy inny P. Chądzyński albo Chondzyński, ten przesławny ówczesny poeta, teolog najświetniejszego Karola Kopcia, kasztelana trockiego? Nie jestem pewien”, zob. J. A. Poszakowski, op. cit., s. 112.

⁴⁵ „Sitne idem, an alter P. Chondzyński natione Lituanus, patria Vilnensis, ille celeberrimus extemporaneus Poeta, Theologus Illustrissimi Caroli Kopeć Castellani an Palatini Trocensis, cuius hucusque memorantur carmina: ut ad Dominum suum lavantem: Kopeć eris, quamvis mille laveris aquis; ad lectorem haesitantem: Venit ad Euphratem, subito perterritus haesit: ut cito transiret, corripuit fluvium; ad neodocorem sibi gratulantem de honore Regis in lusu calculorum obtento: Rex ego, tu doctor, factus uterque ioco etc. etc.”, zob. ibidem, s. 971.

1669 a styczniem 1671 r., a zmarł w 1680 lub 1681 r.⁴⁶ Przypomnijmy natomiast, że Jan Chądzyński, którego wymienia J. Trypućko, już w 1597 r. był studentem w Braniewie, a zmarł między 1641 a 25 lipca 1643 r. Kopeć z kolei jeszcze co najmniej w 1641 r. podróżował do Padwy, a pierwszą poważniejszą funkcję sprawował dopiero w 1648 r. (poseł brzeski na sejm elekcyjny)⁴⁷. Jest zatem wysoce nieprawdopodobne, by starszy Chądzyński, autor epigramatów z 1601 r., miał okazję być związany z Kopciem, a tym bardziej być jego „teologiem” (o wykształceniu teologicznym tego Chądzyńskiego nie mamy żadnych informacji). Warto przy tym nadmienić, że S. Pyszka cytuje J. Trypućkę w sposób błędny⁴⁸.

Istnienie starszego Jana Chądzyńskiego, którego wymienia J. Trypućko, nie stanowi zatem argumentu dla rozstrzygnięcia dylematu Poszakowskiego. Należy zarazem pamiętać, że ten ostatni wcale nie opowiadał się za istnieniem dwóch tworzących w tym samym okresie Chądzyńskich, a jedynie wyraził w tej kwestii niepewność. Jeśli połączyć to z faktem, że Poszakowski posiada bardzo mało informacji o życiu Chądzyńskiego sprzed 1655 r. (wie, że był znany ze swoich przymiotów intelektualnych, szanowany na Litwie oraz że wykładał filozofię i teologię na Akademii), można z powodzeniem wysunąć wnioski, że teza o istnieniu dwóch Chądzyńskich – z których jeden byłby doktorem teologii i profesorem wileńskim, a drugi pochodzącym z Wilna słynnym poetą i teologiem Kopcia – jest nieuzasadniona, a wszystkie informacje, które podaje Poszakowski, odnoszą się do tej samej osoby. Takie właśnie rozstrzygnięcie jego dylematu zaproponowała już w 1976 r. litewska uczona Ingė Lukšaitė, której publikację S. Pyszka znał (drukuję za nią nawet tekst *Dyskursu*), ale nie uwzględnił jej ustaleń⁴⁹.

⁴⁶ T. Wasilewski, *Kopeć Jan Karol h. Kroje*, PSB, 13, 1967/1968, s. 628–629.

⁴⁷ Ibidem, s. 629.

⁴⁸ Badacz cytuje „ss. 94, 932”; zob. S. Pyszka, *Jana Chądzyńskiego SJ (1600–1660) trzy koncepcje*, s. 231, przyp. 13. W rzeczywistości jednak u J. Trypućki są to nie strony, ale numery, jakie nadał on poszczególnym utworom, których opisy znajdują się w jego publikacji na s. 6 i 60; por. idem, op. cit. W swojej dysertacji doktorskiej, na podstawie której powstał cytowany przeze mnie artykuł, S. Pyszka stwierdził jeszcze (komentując cytowane fragmenty z Poszakowskiego): „Oggi è noto che v'erano due persone diverse. Il sacerdote diocesano Jan Chądzyński morì più tardi del nostro Autore” [Dziś jest wiadome, że były to dwie różne osoby. Ksiądz diecezjalny Jan Chądzyński zmarł później niż nasz Autor], zob. S. Pyszka, *Professori di Vilna*, s. 466, przyp. 558. Uczony nie powołuje się jednak na żadne źródło, stąd trudno się w jakikolwiek sposób ustosunkować do tej informacji.

⁴⁹ I. Lukšaitė, *Lietuvos publicistai*, s. 70–71; S. Pyszka, *Professori di Vilna*, s. 913–933.

I. Lukšaitė jako jedyna spośród badaczy Chądzyńskiego połączyła jego osobę z epigramatami na Radziwiłła, wymieniając je w spisie jego dzieł i wskazując omawiany wyżej rękopis wileński (bez dalszego komentarza, jako że jej studium poświęcone jest *Dyskursowi*, a nie epigramatom)⁵⁰. Co intrygujące, uczona nie wspomniała wcale o *Kołędzie*. Być może zatem oparła się nie na samym rękopisie, ale katalogu Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, który także przekazuje jedynie tę pierwszą informację (pod hasłem „Chądzyński”).

Chądzyńskiemu przypisuje się wiele anonimowych utworów. W 1768 r. Rostowski pisał o nim jako o autorze *Donum nuptiale* i *Florae Lukiscanae amoenitas*, napisanych na przyjazd Władysława IV i Cecylii Renaty do podwileńskich Łukiszek w 1639 r.⁵¹ W 1902 r. Aleksander Brückner stwierdził, że Chądzyński jest autorem *Relacji a oraz supliki zboru wileńskiego saskiego* (1624), a być może również *Tajemnej rady abo eksorbitancyi niektórych Samuela Dambrowskiego* (1624)⁵². Nieco ponad dwie dekady później badacz nawiązał do tej atrybucji, pisząc: „*Kołęda paniom saskim* jest również dziełkiem uczonego jezuitę, bo któryż Sowizdrzał zdobyłby się na wertowanie wielotomowych dzieł Luterana i wyławianie z nich cytatów? Może i cała dalsza polemika z »Sasami« wileńskimi tylko od jezuitów, przenigdy od Sowizdrzałów nie wyszła, a więc i *Bitwa ministrów saskich*, i *Nowiny ponowione* o niej, i *Relacja zboru* – możemy nawet wskazać jezuitę Chądzyńskiego jako autora”⁵³. Nie jest jasne, czy wskazując Chądzyńskiego jako autora, badacz odnosił się jedynie do ostatniego utworu (jako przykład utworu z pewnością jezuitckiego), czy do wszystkich wcześniej wymienionych. Do kwestii *Relacji* jeszcze powrócę.

W 1960 r. Václavo Biržiška przypisywał jezuitcie *Ver Lukiscanum* (1648), a nieco ponad dwie dekady później S. Pyszka przekonująco

⁵⁰ I. Lukšaitė, *Lietuvos publicistai*, s. 72; zob. też eadem, *Jonas Chodzinskis*, w: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 4: *Chakasija–Diržiu kapinynas*, ed. J. Tumelis, Vilnius 2003, s. 80–81.

⁵¹ S. Rostowski, op. cit., s. 445. S. Załęski pisze natomiast: „Zdaje się, że mowy te i pieśni pod kierunkiem o. Chądzyńskiego układali uczniowie jego, a w każdym razie oni je wygłosili i odczytali przed królewskimi gośćmi”, zob. idem, *Jezuici w Polsce*, t. 2: *Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności 1608–1648*, Lwów 1901, s. 704. Nie dotarłem jednak do źródeł, które potwierdziłyby to twierdzenie.

⁵² A. Brückner, *Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III. Szkic obyczajowy i literacki*, „Przewodnik Naukowy i Literacki we Lwowie”, 30, 1902, s. 605.

⁵³ Idem, *Dawna literatura mieszczańska*, „Przegląd Humanistyczny”, 4, 1925, 1, s. 256.

wykazał, że Chądzyński jest autorem też egzaminacyjnych Tomasza Kazimierza Girskiego, wydrukowanych w Wilnie w 1642 r. pt. *Assertiones ex universa philosophia* i opatrzonych nazwiskiem tego ostatniego⁵⁴. W 1997 r. Andrzej Litwornia błędnie wskazał Chądzyńskiego jako potencjalnego autora *Żywota przenachwalebniejszej Bogarodzice Panny Maryjej* (1648)⁵⁵. Wreszcie, w 2017 r. Živilė Nedzinskaitė pisała o profesorze wileńskim jako o potencjalnym autorze (ewentualnie redaktorze) panegirycznego zbioru *Applausus in [– –] Abrahami Wojna* (1627), natomiast Dariusz Chemperek udowodnił, że Chądzyński jest najprawdopodobniej autorem wileńskiej antyprotestanckiej satyry *Witanie na pierwszy wjazd z Królewca* (1642)⁵⁶.

Przypisanie Chądzyńskiemu autorstwa *Relacyi* przez A. Brücknera jest szczególnie istotne w kontekście atrybucji *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* oraz *Kołądy paniom saskim*. Według Zbigniewa Nowaka

⁵⁴ V. Biržiška, *Aleksandrynas: senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 1: XVI–XVII amžiai, Chicago 1960, s. 286–287; S. Pyszka, *Jana Chądzyńskiego SJ (1600–1660) trzy koncepcje*, s. 234.

⁵⁵ A. Litwornia, *Zapomniany staropolski przekład Toletusa*, *OiRwP*, 40, 1996, s. 99–106. Ustalając atrybucję, badacz oparł się na nieprzekonujących przesłankach. Zwrócił więc uwagę na znajdujące się na karcie tytułowej sformułowanie „wydany przez jednego kapłana Societ[atis] Jesu”, widząc w nim podobieństwo do podpisu *Dyskursu kapłana jednego polskiego Chądzyńskiego*. Taka formuła była wszakże dla jezuitów standardowa, natomiast w treści obu utworów trudno dostrzec jakiegokolwiek podobieństwo. Ponadto badacz wskazał na rzekomą rolę, jaką w duchowości Chądzyńskiego odgrywała Matka Boża, w czym powoływał się na studia L. Piechnika. Informacja ta najprawdopodobniej wynika jednak z błędnego odczytania Poszakowskiego, który we fragmencie poświęconym Chądzyńskiemu pisał, że dał on dowód wielkiego przywiązania „erga Sanctam Matrem nostram”, tyle że następny wyraz (w kolejnym wierszu) to „Societatem” – chodziło więc nie o Matkę Bożą, ale Towarzystwo Jezusowe. Co však najważniejsze, A. Litwornia nie spostrzegł, że o ile wspomniany na karcie tytułowej *Żywota* ksiądz występuje bezimiennie, o tyle na końcu przedmowy widnieje nazwisko jezuita Andrzeja Kańskiego; zob. *Żywot przenachwalebniejszej Bogarodzice Panny Maryjej zebrany z Pisma Świętego [– –] tudzież i z Doktorów Kościelnych [– –]*, Kraków 1648, Ł. Kupisz, k. †2rec., ††7ver.; J. A. Poszakowski, op. cit., s. 112; L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2, s. 227–231; idem, *Chądzyński Jan*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. F. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 280–281.

⁵⁶ Ž. Nedzinskaitė, *Kražių kolegijos dėstytojų ir studentų literatūrinė veikla XVII amžiuje. Žemaičių vyskupams skirti kūriniai*, „Senoji Lietuvos literatūra”, 44, 2017, s. 24–31; D. Chemperek, *Wileńscy luteranie w świetle siedemnastowiecznych satyr jezuitckich (1620–1642)*, *Wydarzenia, bohaterowie, autorzy*, „Terminus”, 19, 2017, 2, s. 296–304.

i Dariusza Chemperka A. Brückner dokonał tego na podstawie wpisu u Poszakowskiego (prawdopodobnie za pośrednictwem Carlosa Sommervogla), który po omawianym fragmencie dotyczącym sławnego poety z Wilna podaje następującą informację: „Eius, ni fallor, est poema Polonicum de praedicante die sabbati pro coena gallinam capiente, de scalis lapso fracta gula, recenter reimpressum typis Vilnensibus in quarto”⁵⁷. Nie może być wątpliwości, że chodzi tu właśnie o *Relację*.

W utworze tym pojawia się co najmniej kilka motywów, które odnaleźć można także w dwóch omawianych przeze mnie cyklach. (1) W pobieżnie już omówionym epigramacie I.24 autor zaproponował heroikomiczne ujęcie postaci Janusza Radziwiłła, twierdząc, że ten dzielnie wojuje, ale dla obrony kuchni. Poetyka heroikomiczna stanowi także dominantę *Relacji*. Pretekstem do jej powstania była śmierć luteranckiego ministra z Wilna, Mikołaja Burchardy’ego, który zginął, spadając z drabiny. Ten nieszczęśliwy wypadek posłużył autorowi *Relacji* do opowiedzenia własnej wersji zdarzeń. Według niej Burchardy obruszył się pewnego dnia na żonę, że ta w sobotę (wówczas dzień postny w Kościele katolickim) chciała przygotować beźmięsny posiłek. W imię obrony doktryny pognał po kurę do kurnika, gdzie jednak musiał stoczyć zażarty pojedynek z broniącym jej kogutem. W trakcie tych zmagani minister „z drabiny spadł i szyję szczęśliwie złamać raczył”. Co więcej, jak twierdzi poeta, poległy w tym boju minister-męczennik tak upodobał sobie kuchnię (podobnie jak Radziwiłł), że bóg zaświatów Pluto mianował go nawet piekielnym „kuchmistrem” – „a co swoje dziatki / karmił, to teraz karmi diabły i ich matki”⁵⁸.

(2) Zarówno w *Kołędzie*, jak i w *Relacji* obiektem drwin jest obok samego Lutra również jego żona Katarzyna, nazywana „Katrą”. W pierwszym przypadku prześmiewcze „przywileje” dla luteranów

⁵⁷ „Jego, jeśli się nie mylę, jest polskojęzyczny wiersz o protestanckim kaznodziei, który łapiąc w sobotę kurę, spadł z drabiny i złamał kark; niedawno przedrukowany w drukarni wileńskiej w formacie quarto”, zob. J. A. Poszakowski, op. cit., s. 971. W żadnym z cytowanych przeze mnie artykułów A. Brücknera (na które powołują się Z. Nowak i D. Chemperek) nie znalazłem odwołania do Poszakowskiego bądź Sommervogla (który cytuje Poszakowskiego w *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. 2: *Bibliographie, Boulanger-Desideri*, Bruxelles 1891, szp. 1029). Por. Z. Nowak, op. cit., s. 85; D. Chemperek, *Wileńscy luteranie*, s. 279, przyp. 3.

⁵⁸ *Relacja a oraz suplika zboru wileńskiego saskiego do Hern Martyna Lutra* [– –], Wilno 1623, [b.w.], s. [tytułowa], 13.

zostały nadane właśnie w „Katrynki święto”, natomiast tytułowe „panie saskie” przezywane są „katrynkami”. W podobny sposób Katarzynę ukazał autor *Relacyi*, gdzie mowa o świętej „Katrynce” i jej drogocennych relikwiach – starych pantoflach⁵⁹. (3) W *Relacyi* wykorzystano również silnie eksploatowany w utworach *Kołądy* motyw pomnażania wiernych dzięki rzekomej rozwiązłości protestantów: „Kto prędsze pomnożenie miał swego Kościoła? / Rzekł Kalwin: »Tobie, Lutrze, to przypisać zgoła, / żeś ty miał pomnożenie prędsze nad nas wielu, / boś miał syna we trzy dni po swoim weselu«”⁶⁰.

Wymienione zbieżności uprawdopodobniają tezę, że autorem *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* oraz *Kołądy paniom saskim* jest właśnie Jan Chądzyński. Przypisanie mu tych dwóch wyraźnie antyprotestanckich cyklów – wraz z wcześniejszymi atrybucjami innych tego typu utworów – rzuca zupełnie nowe światło na siedemnastowiecznego jezuitę, o którym S. Pyszka pisał, że „trudno byłoby [mu] udowodnić osobistą nietolerancję religijną” z uwagi na „nieobecność tego wątku we wszystkich jego pismach”⁶¹.

Uwagi edytorskie

Wydawca miał dostęp do dziesięciu przekazów *Wojny* oraz dwóch *Kołądy*. Przyjęto dla nich następujące skróty:

*Kalwińska z Chrystusem wojna*⁶²

Cz1 – rękopis Biblioteki Czartoryskich, sygn. 1651 (s. 343–346)

Cz2 – rękopis Biblioteki Czartoryskich, sygn. 373 (s. 581–585)

⁵⁹ Ibidem, s. 17.

⁶⁰ Ibidem, s. 11.

⁶¹ S. Pyszka, *Nauczanie filozofii moralnej w uniwersytetach i gimnazjach akademickich w Polsce i na Litwie od XV do XVIII wieku w świetle podręczników wykładowych*, Kraków 2011, s. 197.

⁶² J. Nowak-Dłużewski w 1972 r. wymieniał ponadto dwa przekazy z Biblioteki Krasieńskich (rkps 3416, k. 58–59; rkps 4584, k. 14–15) oraz jeden z Biblioteki Czartoryskich (1374, k. 343); zob. idem, op. cit., s. 325. Jeśli chodzi o ten ostatni przekaz, to pod podaną przez badacza sygnaturą znajduje się obecnie zupełnie inny, znacznie krótszy rękopis. Prawdopodobnie chodziło o rkps 1651, w którym epigramaty na Radziwiłła zaczynają się od s. 343 (u J. Nowaka-Dłużewskiego: „k. 343”). Nie znalazłem jednak żadnych informacji o istnieniu wspomnianych przekazów ze zbiorów Krasieńskich. Rkps 3416 opisał w 1915 r. F. Pułaski, podając tytuły trzech (znanych z innych przekazów) epigramatów;

- Cz3 – rękopis Biblioteki Czartoryskich, sygn. 377 (s. 723–724)
 O1 – rękopis Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 220 (k. 222ver.)
 O2 – rękopis Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 224 (s. 980–983)
 BJ – rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 116 (k. 131ver.–132ver.)
 BN1 – rękopis Biblioteki Narodowej, sygn. BOZ 1162 (s. 371–373)
 BN2 – rękopis Biblioteki Narodowej, sygn. akc. 5764 (s. 5–7)
 P – rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, sygn. 687 (k. 143)
 W – rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, sygn. F3–2135 (k. 258ver.–259ver.)

Kolęda paniom saskim

- D – reprodukcja i odpis K. Badeckiego (*Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna*, wstęp A. Brückner, Lwów 1925, s. 157)
 W – rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, sygn. F3–2135 (k. 259ver.–260ver.)

Zasady wydania

Rekonstrukcja tradycji tekstu *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* jest skomplikowanym zadaniem. Mimo uwzględnienia dziesięciu przekazów rękopiśmiennych nie ma wątpliwości, że istniało ich o wiele więcej. Dziesięć znanych przekazów reprezentuje zasadniczo dwie odrębne tradycje. Świadectwem pierwszej są przekazy Cz1, Cz2, Cz3, O1, O2, BJ, BN1, BN2 oraz P, które zawierają kolejno następującą liczbę epigramatów: 17, 17, 16, 1, 15, 14, 15, 16, 2. Przekazy Cz3, O1, O2, BJ, BN1, BN2 i P nie zawierają żadnego epigramatu, którego nie byłoby w dwóch najbardziej kompletnych przekazach Cz1 i Cz2.

zob. idem, *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, Warszawa 1915, s. 449. Według korespondencji z pracownikiem Zakładu Rękopisów BN, rękopisów o tych sygnaturach nie ma w zbiorach BN, gdzie po wojnie trafiła ocalała część zbiorów Krasieńskich. Najprawdopodobniej zatem rękopisy zostały zniszczone podczas okupacji, a J. Nowak-Dłużewski, wskazując na te przekazy, korzystał z jeszcze przedwojennych notatek bądź źródeł (za tę sugestią dziękuję prof. Wiesławowi Pawlakowi). Warto przy tym zauważyć, że w analizie badacza (idem, op. cit., s. 62–65) nie został przytoczony żaden fragment jakiegokolwiek epigramatu, który nie znajdowałby się w przekazach mi dostępnych.

Drugą reprezentuje natomiast jedynie przekaz W, który zawiera sześć epigramatów znanych z innych przekazów oraz siedem utworów unikatowych. Jest wysoce prawdopodobne, że W powstał później niż pozostałe przekazy i nigdy nie został puszczony w szerszy obieg czytelniczy, pozostając w dokumentach jezuickich, skąd prawdopodobnie przepisano go do kodeksu F3–2135 na użytek kolegium w Połocku (por. uwagi w pkt. 2).

Związki zachodzące między dziewięcioma wyżej wymienionymi przekazami (wszystkimi poza W) nie są bynajmniej oczywiste. Z jednej strony nie ma wątpliwości, że przekazują one zbiór tych samych epigramatów, z drugiej – zawierają szereg różnic, których nie sposób wytłumaczyć zwykłą zależnością jednego przekazu od drugiego, jako że zarówno wspólne lekcje błędne, jak i wariantowe występują w rozmaitych konfiguracjach. Na przykład poprawna lekcja „jaśniej” (I.10, w. 3) z przekazów O2, BJ i BN1 została zniekształcona do „jaśnie” w przekazach Cz1, Cz2, Cz3 i BN2. Nie można jednak na tej podstawie stwierdzić, że Cz1, Cz2, Cz3 i BN2 miały wspólnego bezpośredniego przodka, ponieważ w innych miejscach konfiguracja przekazów przedstawia się inaczej. Chociażby w utworze I.10, w. 4 poprawna lekcja „Dyjanny” obecna w Cz1, O2, BJ, BN1 i BN2 została zepsuta do „dawny” w Cz2 i Cz3, natomiast w I.2, w. 3 w przekazach Cz1 i Cz3 występuje błąd metrum, którego jednak brak w Cz2, O2, BJ, BN1 i BN2. Z kolei w epigramacie I.17, w. 1 wspólny błąd sensu („Drzewo” zamiast „Drzewem”) przekazów Cz1, Cz2, Cz3 i BN2 dzieli z nimi również BJ. W tym samym utworze (w. 3) przekazy Cz1, Cz2, O2 i BN2 podają lekcję „niedawno i hetman”, przekazy Cz3 i BJ – „niedawno cny hetman”, natomiast BN1 – „i hetman niedawno”. Podtytuł całego zbioru w przekazach Cz1, O1 i BN2 brzmi „co krzyże jedne spalili, drugie wyrzucili”, w Cz2 „co krzyże jedne popalili, drugie wyrzucili”, w BJ „co figurę męki Pańskiej jedne spalili, drugie rozrzucili”, natomiast w Cz3, O2 i BN1 jest on nieobecny. W I.10 w. 2 zamiast poprawnej lekcji „tryumfalne” (Cz1, Cz2, Cz3, BN1, BN2) przekazy O2 i BJ błędnie podają „tryumfalnych”. Jednakże w dwóch kolejnych epigramatach BJ dzieli błąd z trzema innymi przekazami: w I.11 w. 5 poprawna lekcja „i od” (Cz1, Cz2, O2) została zniekształcona do „od” (Cz2, BJ, BN2), ale już w I.12, w. 2 błąd metrum występuje tylko w przekazach Cz1 i BJ. Przykłady podobnych niekonsekwencji (widocznych również w tytułach większości epigramatów) można by mnożyć. Rozbieżności z jednej strony uniemożliwiają zatem wiarygodne skonstruowanie

stemmy, z drugiej – mogą wskazywać interesujący z filologicznego punktu widzenia sposób transmisji tekstu.

Jak wskazywałem w zasadniczej części artykułu, utwory *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* mają charakter okolicznościowy, a rozpowszechnione były (oprócz W) mniej więcej w czasie sejmu roku 1647. Nie wykluczone zatem, że przynajmniej część zachowanych przekazów powstała nie w wyniku kopiowania rękopisu, lecz spisywania tekstu zasłyszanego bądź dyktowanego podczas spotkań w czasie trwania sejmu, kiedy to sprawa świadoska była żywo dyskutowana tak podczas obrad, jak i w kuluarach. Jak pokazują badania nad szesnastoi siedemnastowiecznym piśmiennictwem anglojęzycznym, cyrkulacja oralna była szczególnie obecna w wypadku poezji o charakterze znieślawiającym, której przykładem na gruncie polskim była *Kalwińska z Chrystusem wojna*⁶³.

Właściwie jedyną zależnością w obrębie omawianych dziewięciu przekazów, za którą przemawiają silne dowody filologiczne, jest pochodzenie przekazu O1 (który zawiera wyłącznie epigramat I.1) od Cz1. Oba dzielą mianowicie wariantywne brzmienie tytułu I.1 oraz dwa wspólne tylko dla nich błędy (I.1, w. 4, 9), przy czym O1 zawiera błąd metrum, którego brak w Cz1 (I.1, w. 11).

Warto również zwrócić uwagę na przekaz BN1, który w wielu wypadkach podaje tekst w postaci znacząco odmiennej od pozostałych zabytków, a charakteru tych różnic nie sposób wytłumaczyć nieuwagą kopisty bądź błędnym odczytaniem tekstu. O tym zaś, że tekst BN1 był odczytywany z jakiegoś przekazu świadczą luki w tekście, które są sygnalizowane pozostawieniem pustych miejsc tam, gdzie kopista najwyraźniej miał problem z odczytaniem pojedynczych słów lub czasem dłuższych fraz (I.2, w. 3, 5; I.3, w. 3; I.14, w. 2).

Spośród dziewięciu wymienionych przekazów (poza W) jedynie Cz1 i Cz2 podają wszystkie 17 epigramatów, przy czym Cz1 jest kompletniejszy pod względem tytułów, a co najważniejsze – razem z przekazem O2 (zawierającym 15 epigramatów) podaje tekst w postaci najmniej skażonej. Wszystkie przekazy jednak zawierają znaczącą liczbę błędów, co w połączeniu ze wspomnianą wyżej niemożnością ustalenia

⁶³ A. Fox, *Oral and Literate Culture in England (1500–1700)*, Oxford 2000, zwł. s. 315–34, 382–93; C. E. McGee, *Pocky Queens and Horned Knives. Gender Stereotypes in Libelous Poems*, w: *Oral Traditions and Gender in Early Modern Literary Texts*, ed. by M. E. Lamb, K. Bamford, Aldershot 2008, s. 139–152; por. też A. F. Marotti, *The Circulation of Poetry in Manuscript in Early Modern England*, New York 2021, s. 3.

zależności między poszczególnymi przekazami nie pozwala żadnego z nich wskazać jako wyraz woli autorskiej. Uznałem zatem za istotne, by w aparacie krytycznym pokazać funkcjonowanie tekstu w obiegu rękopiśmiennym. Z tego właśnie powodu w przypadku pierwszych 17 epigramatów *Kalwińskiej z Chrystusem wojny* za podstawę transkrypcji przyjęto co prawda najmniej skażony i najobszerniejszy przekaz Cz1, a jego lekcje w przypadku istnienia wariantów umieszczono w tekście głównym, jednak za każdym razem konfrontowano go z pozostałymi przekazami, nie tylko poprawiając na ich podstawie błędy, ale także umieszczając w aparacie krytycznym wszelkie odmienne lekcje. Jak sądzę, takie rozwiązanie najlepiej odpowiada specyfice materiału źródłowego oraz pozwoli na dalsze prace filologiczne w przypadku odnalezienia kolejnych przekazów – nawet jeśli negatywnie wpływa ono na czytelność komentarza. Pozostałych siedem utworów *Kalwińskiej z Chrystusem wojny*, znanych wyłącznie z W, podano za tym właśnie przekazem.

W wypadku *Kołądy paniom saskim* za podstawę wydania epigramatów II.1, II.2, II.3, II.4 (jedynie tytuł i pseudo-cytat), II.13 oraz II.14 przyjęto mniej skażony przekaz D, natomiast pozostałe utwory, obecne jedynie w W, podano za przekazem wileńskim. Lekcje błędne oznaczono dopiskiem w nawiasie, a warianty adiaforyczne (ze względu na ich liczbę) pozostawiono bez oznaczenia.

Tekst został wydany z uwzględnieniem autopoprawek kopiałów (nadpisania, przekreślenia). Koniektury wydawcy umieszczono w nawiasach kątowych, natomiast rozwinięcia skrótów w nawiasach kwadratowych. W nawiasach kwadratowych podano również pochodzącą od wydawcy numerację zbiorów i epigramatów (np. [I.3]) oraz rejestr przekazów poświadczających dany utwór, umieszczony przy tytule kolejnych epigramatów.

Tekst podano w transkrypcji, respektując współczesny system interpunkcyjny, współczesne reguły pisowni łącznej i rozłącznej oraz pisowni wielkich i małych liter. Nie zachowano majuskuły na początku wersów. Eponimy *katrynki*, *hansowie* oraz *sasi* używane przez poetę prześmiewczo wobec luteranów i kalwinistów w funkcji generalizującej zapisano małą literą.

Nie zachowano kreskowania *a* jasnego (*á*) występującego w przekazach Cz1 oraz D (np. *przykázáníá* → *przykazania*). W żadnej z podstaw wydania nie oznaczano wymowy pochylonej samogłoski *e*. Uwspółcześniono pisownię *o* pochylonego (np. *obrocony* → *obrócony*, *zbor* → *zbór*). Wedle zasad dzisiejszych zapisano samogłoski nosowe

(np. *szanowanę* → *szanowane*, *wziot* → *wziął*). Zmodernizowano grafie *g, i, y* (np. *Angeljká* → *anielska*, *Christusa* → *Chrystusa*, *iey* → *jej*). Grupy samogłoskowe w wyrazach pochodzenia łacińskiego transkrybowano zgodnie ze staropolską wymową rozszerzającą *i, y* przed samogłoską do *ij, yj* (np. *Dyanny* → *Dyjanny*, *stacyę* → *stacyję*).

Uwspółcześniono zapis szeregów *s* || *ś* || *sz, c* || *ć* || *cz* oraz *z* || *ż* || *rz*, modernizując zarazem oznaczenia miękkości spółgłosek (np. *chrczic* → *chrzcic*, *Jeszcze* → *jeszcze*, *mężnie* → *mężnie*, *Ryczerstwá* → *rycerstwa*, *smiałości* → *śmiałości*). Długie *s* (*ſ*) transkrybowano jako *s* (np. *ſámego* → *samego*), natomiast ligaturę *ß* – jako *sz* lub *ż* (np. *Strzeżcieß* → *Strzeżcież*, *więkßego* → *większego*). Pisownię spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych dostosowano do zasad współczesnych (np. *Bezpiecznie* → *bezpiecznie*, *Wroście* → *Wróście*, *zkąd* → *skąd*).

Spolonizowano grafie w zakresie *ph, th*, oraz *x* (*Hethmáni* → *hetmani*, *Jozeph* → *Józef*, *Xiążę* → *książę*). Zapis spółgłosek *c* i *k* oddano według zasad współczesnych (np. *Capitulnych* → *kapitulnych*).

Zmodernizowano podwojenia spółgłosek (np. *Cybella* → *Kybella*, *proceßyá* → *procesyjá*, *Radziwił* → *Radziwiłł*).

Końcówki narzędnika oddano w postaci dzisiejszej (np. *naboznemi* → *nabożnymi*).

Zachowano oboczność form *albo* || *abo, ojciec* || *ocięc* oraz *wszystko* || *wszytko* (w tym derywatów). Zachowano archaizmy *przywodźca* oraz *najbarziej*, a także archaiczną formę dopełniacza liczby mnogiej wyrazu *przywilej* (*przywileów*). Jednorazową formę *diktór* transkrybowano jako *d<o>ktor*.

[I.] Kalwińska z Chrystusem wojna¹, co krzyże jedne spalili, drugie wyrzucili²[1.] Do młodego pana hetmana³ [Cz1, Cz2, Cz3, O1, O2, BJ, BN1, BN2]*anno d[omi]ni 1647⁴**Zawsze diabli jak diabli⁵ przed krzyżem pierzchali,
bo wielkiej mocy jego⁶ i w piekle doznali⁷.**Snadź⁸ przywódcę takiego dotychczas⁹ nie mieli,
przy którym by na krzyże mężnie natrzeć śmieli¹⁰.**Ale skoro Radziwiłł hetmanem obrany,
pułk z piekła diabłów przednich¹¹ do niego¹² wysłany.**Z nim na krzyże natarli: jedne popalili,
drugie, z gruntu wyrwawszy, na stronę rzucili¹³.**Tak¹⁴ wiele na hetmańskiej należy dzielności,
która i diabłom samym przydawa¹⁵ śmiałości.**Bo by się sami tego nigdy nie¹⁶ wazyli¹⁷,*

¹ *Kalwińska z Chrystusem wojna* – Cz1, Cz2, O1, BN2; *Wojna kalwińska z krzyżami* – Cz3; *Kalwińska wojna z Chrystusem* – BJ; *In violatores s[ancti] <cruc>is inactiva* – BN1; brak – O2.

² *co krzyże jedne spalili, drugie wyrzucili* – Cz1, O1, BN2; *co krzyże jedne popalili, drugie wyrzucili* – Cz2; *co figurę męki Pańskiej jedne spalili, drugie rozrzucili* – BJ; brak – Cz3, O2, BN1.

³ *Do młodego pana hetmana* – Cz1, Cz2, Cz3, O1; brak – O2, BJ; *I.* – BN1; *Do młodego pana hetmana litew[skiego] ks[ię]cia Radziwiłła* – BN2.

⁴ *anno domini 1647* – Cz1, O1; brak – Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2.

⁵ *jak diabli* – prędko; alternatywny sens: jak to diabły.

⁶ *mocy jego* – Cz1, Cz2, O1, O2, BJ; *jego mocy* – Cz3, BN1, BN2.

⁷ *wielkiej mocy jego i w piekle doznali* – aluzja do Apostolskiego symbolu wiary (V): „[Christus] descendit ad inferos” („[Chrystus] zstąpił do piekieł”).

⁸ *Śnadź* – widocznie, zapewne.

⁹ *takiego dotychczas* – Cz1, Cz3, O1, O2, BJ, BN1; *dotychczas takiego* – Cz2, BN2.

¹⁰ *śmieli* – Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1; *mieli* – Cz1, O1 (błąd kopisty); brak całego wersu 4 – BN2.

¹¹ *z piekła diabłów przednich* – Cz1, Cz2, Cz3, O1, BJ, BN2; *przednich diabłów z piekła* – O2; *z piekła przebranych diabłów* – BN1 (błąd metrum).

¹² *do niego* – Cz1, Cz2, O1, O2, BJ, BN1, BN2; *jest* – Cz3 (błąd metrum).

¹³ *rzucili* – Cz1, Cz2, Cz3, O1, O2, BJ, BN2; *walili* – BN1.

¹⁴ *Tak* – Cz2, BJ, BN1, BN2; *Jak* – Cz3, O2; *Tam* – Cz1, O1 (błąd sensu).

¹⁵ *przydawa* – Cz1, Cz2, O1, BN2; *dodawa* – Cz3, BJ; *dodaje* – O2, BN1.

¹⁶ *sami tego nigdy nie* – Cz1, Cz2, O2, BN1, BN2; *tego sami nigdy nie* – Cz3; *sami na to ani* – BJ; *sami nigdy do tego nie* – O1 (błąd metrum).

¹⁷ *wazyli* – Cz1, Cz2, Cz3, O1, O2, BN1, BN2; *odwazyli* – BJ.

gdyby z takim hetmanem serca nie nabyli¹⁸.

[2.] **Na toż**¹⁹ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2]
 Nie miał Chrystus, prócz krzyża, gdzie by głowę skłonił²⁰ –
 i tego mu²¹ pan²² hetman litewski zabronił.
 W²³ Zabłudowie krzyż spalił, wykopał w Ś<w>iadości²⁴,
 pozbył Chrystus, cokolwiek miał tam²⁵ osiadłości²⁶.
 Bezpiecznie panuj, diable²⁷, gdy Boga wygnano,
 tym samym pod twe prawo²⁸ majątność podano²⁹.

[3.] **Na toż. Do rycerstwa Wielk[iego] Ks[ię]stwa Litewskiego**³⁰
 [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, P]
 Chrześcijańscy³¹ hetmani krzyżem wygrawali,
 tym³² znakiem³³ niezliczone wojska porażali³⁴.
 Wróżcie³⁵, panowie Litwa, jak wy też³⁶ wygracie,

¹⁸ *serca nie nabyli* – nie zyskali odwagi.

¹⁹ *Na toż* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *II.* – BN1.

²⁰ *Nie miał Chrystus, prócz krzyża, gdzie by głowę skłonił* – por. „Syn człowieczy nie ma, gdzie by głowę skłonił” (Biblia Wujka: Mt 8,20b).

²¹ *tego mu* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, BN2; *tegoć mu* – BJ; *tego* – Cz3 (błąd metrum).

²² *pan* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1; *brak* – BN2 (błąd metrum).

²³ *W* – Cz2, O2, BJ, BN1, BN2; *Co w* – Cz1, Cz3 (błąd metrum).

²⁴ *Ś<w>iadości* – koniektura wydawcy; *Siadości* – Cz1, BJ, BN2; *Szadości* – O2; *Sadości* – Cz2, Cz3; *brak* – BN1 (tekst niekompletny).

²⁵ *miał tam* – Cz1, Cz2, O2, BJ; *tam miał* – Cz3, BN1; *miał* – BN2 (błąd metrum).

²⁶ *osiadłości* – posiadłości, w których do tej pory mógł jeszcze przebywać.

²⁷ *Bezpiecznie panuj, diable* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2; *Bezpiecznie panie diable* – BJ (błąd sensu); *brak* – BN1 (tekst niekompletny).

²⁸ *pod twe prawo* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *pod twym prawem* – BN1.

²⁹ *podano* – Cz1, Cz2, BJ, BN2; *poddano* – Cz3, O2, BN1.

³⁰ *Na toż. Do rycerstwa Wielk[iego] Księstwa Litewskiego* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *III.* – BN1; *Paszkwil na heretyki z okazji jej księżęcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, który kilka Bożych mąk kazał porąbać anno 1647 w Warszawie roznieiony* – P. W przekazie P I.3 linearnie połączony z I.5.

³¹ *Chrześcijańscy* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, BN2 P; *Chrześcijańskie* – BJ (błąd).

³² *tym* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, BN2, P; *czym* – BJ.

³³ *znakiem* – P; *samym* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2 (brak odniesienia tekstualnego).

³⁴ *porażali* – pokonywali, gromili. *Chrześcijańscy hetmani* [– –] *porażali* – nawiązanie do zwyczaju niesienia krzyża przez wojska chrześcijańskie.

³⁵ *Wróżcie* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2, P; *brak* – BN1 (tekst niekompletny).

³⁶ *jak wy też* – Cz1, Cz3, O2, BJ, BN2, P; *jako wy też* – Cz2 (błąd metrum); *brak* – BN1 (tekst niekompletny).

którzy krzyżów rozbójcę za³⁷ hetmana macie.

[4.] **Na wykopanie krzyżów z gościńca**³⁸ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2]

Grunty ociec kościelne odjął³⁹ Chrystusowi⁴⁰,
jeszcze czegoś większego chciało się synowi.
Zegnany⁴¹ Chrystus z pola, przy drodze się został –
spędził go i stąd⁴² Janusz⁴³, by i tam nie⁴⁴ powstał.

[5.] **Na toż**⁴⁵ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, P]

O wolność⁴⁶ heretycy najbarziej wołają,
a sami jej i Bogu samemu nie dają.
Wolny wszystkim gościniec, lecz nie Chrystusowi,
kiedy się grunt dostanie pod moc kalwinowi.

[6.] **Na toż**⁴⁷ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, W]

Ciasna droga przy krzyżu, bo idzie do nieba;
hetman do piekła jedzie⁴⁸ – szerzej mu⁴⁹ potrzeba.

³⁷ *rozbójcę za* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2, P; *za pociechy* – BN1 (błąd sensu).

³⁸ *Na wykopanie krzyżów z gościńca* – Cz1, Cz2, Cz3; IV. – BN1; *Na wykopanie krzyżów w Kościńcu* – BJ, BN2; *Na wykopanie krzyżów z Kościńca* – O2.

³⁹ *ociec kościelne odjął* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *kościelne odjął ociec* – BN1.

⁴⁰ *Grunty ociec kościelne odjął Chrystusowi* – mowa o ojcu Januszu, Krzysztofie (1585–1640), czołowym protektorze kalwinizmu w Rzeczypospolitej i fundatorze licznych kalwińskich kościołów.

⁴¹ *Zegnany* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *Skonany* – BN1 (błąd sensu).

⁴² *spędził go i stąd* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *zegnał go stamtąd* – BN1.

⁴³ *Janusz* – Cz1, Cz2, Cz3, BJ, BN1, BN2; *książę* – O2.

⁴⁴ *i tam nie* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2; *już tam nie* – BJ; *tam był nie* – BN1.

⁴⁵ *Na toż* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; V. – BN1; *Paszkwil na heretyki z okazyjnej księżęcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, który kilka Bożych mąk kazał porąbać anno 1647 w Warszawie rozniesiony* – P. W przekazie BN1 I.5 linearnie połączony z I.6.

⁴⁶ *O wolność* – Cz1, O2, BJ, BN1, BN2, P; *O wolności* – Cz2 (błąd metrum); *I wolności* – Cz3 (błąd metrum).

⁴⁷ *Na toż* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; V. – BN1; *Na wykopanie krzyżów z gościńca* – W.

⁴⁸ *do piekła jedzie* – Cz1, Cz2, BN2; *do piekła idzie* – Cz3, O2, W; *jedzie do piekła* – BJ; *idzie do piekła* – BN1.

⁴⁹ *szerzej mu* – Cz1, Cz2, O2, BJ, BN2, W; *szerszej mu* – Cz3; *pierwej niż* – BN1 (brak odniesienia biblijnego). Por. „Wchodźcie przez ciasną bramę, abowiem szeroka brama i przestrona jest droga, która wiedzie na zatracenie, a wiele ich jest, którzy przez nie wchodzą” (Biblia Wujka: Mt 7,13).

[7.] **Na wykopanie krzyżów w polu**⁵⁰ [Cz1, Cz2, Cz3, BJ, BN2]

Umknął się zbór aniołów⁵¹ z miasta wywołany,
jeszcze snadź z krzyżami chce⁵² w polu⁵³ na zamiany⁵⁴.

[8.] **Na obalenie krzyżów i spalenie**⁵⁵ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, W]

Aby Józef Chrystusa zdjął z krzyża srogiego⁵⁶,
prosił o to Piłata, starosty rzymskiego⁵⁷.

Że książę⁵⁸ krzyże wali, daje na spalenie,
a któryż mu dał Piłat⁵⁹ na to pozwolenie?⁶⁰

⁵⁰ *Na wykopanie krzyżów w polu* – Cz1, Cz2, BN2; *Na toż* – Cz3, BJ.

⁵¹ *aniołów* – Cz1, Cz2, BN2; *aniołom* – Cz3, BJ.

⁵² *śnadź z krzyżami chce* – Cz1; *śnadź chce z krzyżami* – Cz2, Cz3, BJ; *chce snadź z krzyżami* – BN2.

⁵³ *w polu* – Cz1, Cz2, BJ, BN2; *w pole* – Cz3.

⁵⁴ *Umknął się zbór aniołów z miasta wywołany, I jeszcze snadź chce z krzyżami w polu na zamiany* – prawdopodobny sens: zbór obłudników / heretyków (słowo 'anioł' w znaczeniu prześmiewczym) został wygnany z miasta, dlatego teraz Radziwiłł w odwecie chce mścić się na pozamiejskich krzyżach. Zapewne nawiązanie do głośnego konfliktu z przełomu lat trzydziestych i czterdziestych między wileńskimi kalwinistami, pozostającymi pod protekcją ojca Janusza, Krzysztofa, a katolikami, reprezentowanymi przez Abrahama Wojnę. Spór rozpoczął się od wystrzelonych z łuku strzał, które 4 X 1639 r. utkwily w ścianie kościoła pw. św. Michała Archanioła, znajdującego się naprzeciw zboru kalwińskiego w Wilnie. W odpowiedzi katolicy kilkakrotnie wtargnęli do kalwińskich budynków, które zdemolowali, a znajdujące się tam osoby pobili. W późniejszych oskarżeniach katolicy twierdzili, że protestanci strzelali również do obrazu z wizerunkiem archanioła. Konsekwencją sporu, mimo argumentów strony protestanckiej i zabiegów Radziwiłła, było zamknięcie latem 1640 r. zboru w Wilnie (a także działających przy nim szkoły i szpitala). Protestantom zakazano ponadto odprawiania nabożeństw gdziekolwiek w mieście. Od tej pory musieli to robić na podmiejskim cmentarzu; zob. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 295–312.

⁵⁵ *Na obalenie krzyżów i spalenie* – Cz1, Cz2, BJ; *Na zniesienie krzyżów* – Cz3; *Item* – O2; VI. – BN1; *Na obalenie i spalenie krzyżów* – BN2, W. W przekazie BN1 I.8 linearnie połączony z I.9.

⁵⁶ *srogiego* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2; *świętego* – W.

⁵⁷ *rzymskiego* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2, W; *pontskiego* – BN1. *Aby Józef Chrystusa zdjął z krzyża srogiego, prosił o to Piłata, starosty rzymskiego* – por. Mt 27,58.

⁵⁸ *Że książę* – Cz1, Cz2, O2, BJ, BN1, BN2; *A książę* – Cz3; *Że Janusz* – W.

⁵⁹ *a któryż mu dał piłat* – Cz2, Cz3; *któryż mu dał piłat* – Cz1 (błąd metrum); *któryż to mu piłat dał* – O2; *któryż mu to dał piłat* – BJ, BN2; *który by mu dał piłat* – BN1; *który mu też dał piłat* – W.

⁶⁰ *pozwolenie* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2; *dozwolenie* – BJ, BN1, W.

[9.] **Princeps mundi huius eiicetur foras**⁶¹ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2]

Książę z gruntu wyrócił Chrystusa⁶² swojego,
to ten, co raz to będzie wyrzucon⁶³ od niego.

[10.] **Na spalenie krzyżów**⁶⁴ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, W]

Przed czasem pan starosta żmudzki⁶⁵ tryumfuje,
gdy⁶⁶ z krzyżów⁶⁷ tryumfalne⁶⁸ ognie wystawuje.
Dobre godło⁶⁹, że będzie jaśniej⁷⁰ oświecony
niż ów, co zbór Dyjanny od niego⁷¹ spalony⁷².

[11.] **Do ich m[os]ciów p[anów] obywatelów żmudzkich**⁷³ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2]

⁶¹ *Princeps mundi huius eiicetur foras* – Cz2; *Princeps mundi eiicetur foras* – Cz1, BJ (błąd gramatyczny); *Na toż* – Cz3, O2; VI. – BN1; *Princeps mundi eiicit[ur] foras* – BN2. Por. Wulgata: „nunc princeps huius mundi eiicetur foras”; Biblia Wujka: „teraz książę tego świata precz wyrzucone będzie” (J 12,31).

⁶² *Książę z gruntu wyrócił Chrystusa* – Cz1, Cz2, O2, BN2; *Książę Chrystusa z gruntu wyrzucił* – Cz3; *Książę z gruntu Chrystusa wyrzucił* – BJ; *Ojciec z gruntu wyrwaca Chrystusa* – BN1.

⁶³ *to ten, co raz to będzie wyrzucon* – Cz1, Cz2; *to też co raz to będzie wyrzucon* – Cz3; *lecz też on pewnie będzie wyrwcon* – O2; *i on też będzie wzajem wyrzucon* – BJ; *także syn będzie czynił, wyuczon* – BN1; *to ten będzie co raz wyrzucony* – BN2.

⁶⁴ *Na spalenie krzyżów* – Cz1, Cz2, Cz3, BJ, BN2, W; *Na toż* – O2; VII. – BN1. W przekazie BN1 I.10 linearnie połączony z I.11.

⁶⁵ *pan starosta żmudzki* – Janusz Radziwiłł został starostą żmudzkiem w kwietniu 1647 r.

⁶⁶ *gdy* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2; *gdyż* – BJ; *i* – BN1, W.

⁶⁷ *krzyżów* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, W; *krzyżem* – BN2 (błąd sensu).

⁶⁸ *tryumfalne* – Cz1, Cz2, Cz3, BN1, BN2, W; *tryumfalnych* – O2, BJ (błąd sensu).

⁶⁹ *Dobre godło* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2, W; *Dobrze padło* – BN1 (błąd sensu); sens: dobry prognostyk.

⁷⁰ *jaśniej* – O2, BJ, BN1, W; *jaśnie* – Cz1, Cz2, Cz3, BN2 (błąd sensu).

⁷¹ *ów, co zbór Dyjanny od niego* – Cz1, O2, BJ, BN2, W; *o to, co zbór dawny od niego* – Cz2, Cz3 (brak odwołania do kontekstu historycznego); *on zbór co od niego Dyjanny* – BN1.

⁷² *będzie jaśniej oświecony / niż ów, co zbór Dyjanny od niego spalony* – nawiązanie do spalenia w 356 r. p.n.e. świątyni Artemidy (Diany) w Efezie przez Herostratesa. Autor sugeruje, że Radziwiłł będzie bardziej niesławny niż Herostrat, ponieważ w przeciwieństwie do niego spalił znaki prawdziwej wiary.

⁷³ *Do ich mościów p[anów] obywatelów żmudzkich* – Cz1, Cz2, BN2; *Do p[anów] obywatelów żmudzkich* – Cz3; *Do obywatelów żmudzkich* – O2, BJ; VII. – BN1.

Pobożny⁷⁴ wasz⁷⁵ starosta, panowie sąsiedzi,
 na którego się gruncie Chrystus⁷⁶ nie osiedzi.
 Ba, co mówię: „na gruncie”, zepchnął go i z drogi!
 Znowu jako wygnaniec tuła się ubogi.
 Strzeżcież⁷⁷ się, by i od⁷⁸ was nie wygnał Chrystusa –
 nie może z krzyżem wytrwać Pańskim ta⁷⁹ pokusa.

[12.] **O tymże ze strony dóbr kapitulnych poplądrowanych**⁸⁰ [Cz2, Cz1, BJ, BN1]

Już młody hetman w Litwie wojuje,
 wojsko⁸¹ na księży swe⁸² zaprawuje⁸³.
 Wielkiej zaiste dostąpił sławy
 i pokazał się godnym⁸⁴ buławy.
 Księża, co przedtem z diabły walczyli,
 nań teraz siły swe⁸⁵ obrócili.
 Zwycięży diabła, gdy wygra z nimi,
 niezwyciężony to lud⁸⁶ na ziemi.

[13.] **Na krzyże w polu zniesione**⁸⁷ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2, W]
 Co to za tajemnica? Krzyż hetman podnosi⁸⁸

⁷⁴ *Pobożny* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1; *Potoczny* – BN2 (błąd sensu).

⁷⁵ *wasz* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *nasz* – BN1 (błąd sensu).

⁷⁶ *gruncie Chrystus* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2; *Chrystus gruncie* – O2.

⁷⁷ *Strzeżcież* – Cz1, Cz2, Cz3, O2; *Strzeżcie* – BJ, BN1, BN2.

⁷⁸ *i od* – Cz1, Cz3, O2; *od* – Cz2, BJ, BN2 (błąd metrum); *też od* – BN1.

⁷⁹ *wytrwać Pańskim ta* – Cz1, Cz3 O2; *wytrwać Pańska ta* – Cz2 (błąd sensu); *Pańskim wytrwać ta* – BJ; *świętym wytrwać zła* – BN1; *wytrwać Pański to* – BN2 (błąd sensu).

⁸⁰ *O tymże, ze strony dóbr kapitulnych poplądrowanych* – Cz2; *O tymże, strony dóbr kapitulnych poplądrowanych* – Cz1 (brak przyimka w nagłosie); *Na dobra kapituły wileńskiej spustoszone* – BJ; *VIII.* – BN1. *ze strony* – w związku, w sprawie; *dóbr kapitulnych poplądrowanych* – poeta nawiązuje do jakiegoś bliżej nieznanego zatargu wojsk Radziwiłła z litewskimi księżmi. BJ – brak w. 5–8.

⁸¹ *wojsko* – Cz1; *wojska* – Cz2, BJ, BN1.

⁸² *swe* – Cz2, BN1; *swoje* – Cz1, BJ (błąd metrum).

⁸³ *zaprawuje* – Cz1, Cz2, BJ; *wyprawuje* – BN1.

⁸⁴ *godnym* – Cz1, Cz2, BN1; *godnym być* – BJ (błąd metrum).

⁸⁵ *siły swe* – BN1; *siły swoje* – Cz1 (błąd metrum); *swoje siły* – Cz2 (błąd metrum).

⁸⁶ *lud* – BN1; *beł* – Cz1, Cz2 (błąd sensu).

⁸⁷ *Na krzyże w polu zniesione* – Cz1, Cz2, BN2; *Na krzyże przez Radziwiłła zniesione* – Cz3; *Na krzyże zniesione* – O2; *Na krzyże zniesione z pola* – W.

⁸⁸ *Krzyż hetman podnosi* – Cz1, Cz2, Cz3, W; *Krzyż hetman znosi* – O2; *Chrystusa krzyże znosi* – BN2.

czy-li na procesyją żaków z sobą prosi?
Dobrze by go wyćwiczyć⁸⁹ gdzie w porządnej szkole,
żeby skąd⁹⁰ krzyże wyjął, na toż zaniósł⁹¹ pole⁹².

[14.] **Do pana hetmana samego**⁹³ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, BN2]
Żyje jeszcze Abraham, co zbór ojcu twemu⁹⁴
w Wilnie zamknął⁹⁵, acz nie tak wiele brojącemu⁹⁶.
A⁹⁷ twoje, po tych⁹⁸ zbrodniach, wszystkie zniesie⁹⁹ zbory,
a jak¹⁰⁰ pasterz na proste obróci obory.

[15.] **Do księży wszystkich**¹⁰¹ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, BN2]
Będą¹⁰² wołać kamienie, kiedy wy milczycie¹⁰³,
kiedy o Chrystusową krzywdę nie czynicie¹⁰⁴.
Milczą i jezuici!¹⁰⁵ Czy ich oczarował?
Aleć i drugie ludzie pono¹⁰⁶ przedarował¹⁰⁷.

⁸⁹ *wyćwiczyć* – Cz1, Cz2, O2, BN2, W; *wycudzić* – Cz3; sens: wychłostać.

⁹⁰ *skąd* – Cz1, Cz2, O2, BN2, W; *gdzie* – Cz3.

⁹¹ *na toż zaniósł* – Cz1, Cz2, Cz3, O2; *na też zaniósł* – BN2; *zaniósł na też* – W.

⁹² *skąd krzyże wyjął, na toż zaniósł pole* – oburzenie katolików, a zarazem cały spór świadowski, wywołał nie tyle fakt, że ludzie Radziwiłła wykopali przemieszczone przez plebana krzyże, ile że zamiast na pierwotne miejsce złożyli je pod kościołem.

⁹³ *Do pana hetmana samego* – Cz1, Cz2, BN2; *Do hetmana samego* – Cz3; *Do hetmana* – O2; *Do młodego hetmana* – BN1.

⁹⁴ *twemu* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1; *swemu* – BN2 (błąd sensu).

⁹⁵ *Żyje jeszcze Abraham, co zbór ojcu twemu / w Wilnie zamknął* – por. przyp. do I.7.

⁹⁶ *acz nie tak wiele brojącemu* – Cz1, Cz2, Cz3, BN2; *choć nie tak wiele brojącemu* – O2; brak – BN1 (tekst niekompletny).

⁹⁷ *A* – Cz1, Cz2, Cz3, BN1, BN2; *I* – O2.

⁹⁸ *tych* – Cz1, Cz2, O2, BN1; *tych* – Cz3, BN2.

⁹⁹ *wszystkie zniesie* – Cz1, Cz2, Cz3, BN2; *pewnie zniesie* – O2; *zniesie wszystkie* – BN1.

¹⁰⁰ *jak* – Cz1, Cz3, O2, BN1, BN2; *jako* – Cz2 (błąd metrum).

¹⁰¹ *Do księży wszystkich* – Cz1, Cz2, Cz3, BN2; *Do księży* – O2, BN1.

¹⁰² *Będą* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1; *Będąc* – BN2 (błąd sensu).

¹⁰³ *milczycie* – Cz1, Cz2, O2, BN1, BN2; *nie chcecie* – Cz3 (brak odniesienia biblijnego). *Będą wołać kamienie, kiedy wy milczycie* – por. „Powiadam wam, iż jeśli by ci milczeli, kamienie wołać będą” (Biblia Wujka: Łk 19,40).

¹⁰⁴ *czynicie* – Cz1, Cz3, O2, BN1, BN2; *mówicie* – Cz2.

¹⁰⁵ *Milczą i jezuici!* – jezuici głośno nie potępiają Radziwiłła.

¹⁰⁶ *Aleć i drugie ludzie pono* – Cz1; *Ale i drugie ludzie pono* – Cz2, Cz3 (opustka cząstki ruchomej *ć* obecnej w pozostałych przekazach); *Aleć i drudzy, których pono* – O2; *Aleć i one gdzieś pewno* – BN1 (błąd metrum); *Aleć i drugie pewnie pono* – BN2 (błąd sensu).

¹⁰⁷ *przedarował* – przekupił.

O, kapłani, co wielką¹⁰⁸ moc od krzyża macie,
czemu takiego diabła tu¹⁰⁹ nie zaklinacie¹¹⁰!?

[16.] **Do ich m[os]ciów panów Mazurów na przyjazd tegoż hetmana**¹¹¹ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, W]

Nieodmienni prawdziwej¹¹² wiary miłośnicy,
Mazurowie, świętego krzyża hołdownicy¹¹³,
krzyżak¹¹⁴ niezbożny do was z swym¹¹⁵ orszakiem jedzie
i tych z sobą¹¹⁶, z którymi krzyże burzył¹¹⁷, wiedzie.
Jako godzien, tak tego¹¹⁸ gościa przywitajcie
albo krzyżem krzyżaka waszym¹¹⁹ przeżegnajcie.

[17.] **Do tychże. Ut qui in ligno vincebat, in ligno quoque vincetur**¹²⁰ [Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2, W]

¹⁰⁸ wielką – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2; wszelką – BN1.

¹⁰⁹ tu – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2; wyraz nierozczytany – BN1.

¹¹⁰ zaklinacie – Cz1, Cz3, O2, BN1, BN2; wyklinacie Cz2.

¹¹¹ Do ich m[os]ciów panów Mazurów na przyjazd tegoż hetmana – Cz1, Cz2; Do p[anów] Mazurów na przyjazd tego hetmana – Cz3; Do Mazurów – O2; Do p[anów] Mazurów – BJ; Do ich m[os]ci panów Mazurów – BN1; Do ich m[os]ciów panów Mazurów na przyjazd p[ana] hetmana – BN2; Do ich m[os]ciów p[anów] Mazurów – W. W przekazie BN1 I.16 linearnie połączony z I.17. Mazurów – mieszkańców Mazowsza. na przyjazd tegoż hetmana – mowa o przyjeździe Radziwiłła na sejm warszawski (dotarł tam 12 V 1647).

¹¹² prawdziwej – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, W; prawdziwi – BJ; prawdziwiej – BN2.

¹¹³ hołdownicy – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, W; miłośnicy – BN2 (błąd oka).

¹¹⁴ krzyżak – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, W; krzyża<?> – BN2 (błąd sensu). O Radziwiłł w znaczeniu 'wróg', być może także 'Niemiec'.

¹¹⁵ z swym – Cz2, O2, BN1, BN2; swym – Cz1, Cz3, BJ, W (przyimek ściągnięty).

¹¹⁶ z sobą – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN1, W, BN2; sobą – BJ (przyimek ściągnięty).

¹¹⁷ krzyże burzył – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BN2, W; burzył krzyże – BJ; krzyże zburzył – BN1.

¹¹⁸ tak tego – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2; takiego – W.

¹¹⁹ krzyżem krzyżaka waszym – Cz1, Cz2, O2, BJ, W; krzyżaka waszym krzyżem – Cz3; krzyżem z krzyżaka swego – BN1 (błąd sensu); z krzyżem krzyżaka waszym – BN2. krzyżem [...] waszym przeżegnajcie – zaatakujcie waszym mieczem / waszą szablą.

¹²⁰ Do tychże. Ut qui in ligno vincebat, in ligno quoque vincetur – Cz1, Cz2, O2, BJ, BN2; Epilogus – Cz3; Ut qui cum ligno vincebat, in ligno quoque vincetur, cumque sua haeresi exterminaretur – BN1; Do tychże. Qui in ligno vincebat, in ligno quoque vincetur – W. Por. „Który na drzewie zwyciężył, na drzewie również został pokonany”, zob. Prefacja o krzyżu świętym, w: *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 67*.

Drzewem¹²¹ diabeł zwyciężył, drzewem zwyciężony¹²²,
 przeciw drzewu¹²³ też wszystkie orszak obrócony¹²⁴.
 Drzewo¹²⁵ krzyża niedawno i hetman¹²⁶ znieważył –
 nie zgrzeszyłby¹²⁷, kto by się z drzewem nań odważył¹²⁸.

[18.] **Do nabożnego hetmana, który swą ręką krzyż Pański rąbał**
 [W]

Przeszedł<ś>¹²⁹ niezbożnego, kalwinie, Piłata –
 inszego ów zażywał do tej sprawy kata¹³⁰.

[19.] **Do tegoż** [W]

Co za dziw, na krzyż Pański iż kalwin srożeje?
 Wie, że go dobrze w piekle to drzewo zagrzeje.

[20.] **Do tegoż** [W]

Żeś kalwin, to dlatego krzyża nienawidzisz?
 Zostań diabłem, podobno nie tak się im¹³¹ zbrzydzisz.

[21.] **Do tegoż** [W]

Żydowie niegdy tylko Szymona jednego

¹²¹ *Drzewem* – O2, BN1, W; *Drzewo* – Cz1, Cz2, Cz3, BJ, BN2 (błąd sensu).

¹²² *Drzewem diabeł zwyciężył, drzewem zwyciężony* – Szatan zwyciężył człowieka za pomocą drzewa poznania dobra i zła, lecz sam został pokonany przez śmierć Chrystusa na krzyżu.

¹²³ *drzewu* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, W; *drzewa* – BN2 (błąd sensu).

¹²⁴ *też wszystkie orszak obrócony* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN2; *ich wszystkie orszak oburzony* – BN1; *ich orszak wszystkie oburzony* – W. *przeciw drzewu też wszystkie orszak obrócony* – cały zastęp diabłów naciera na Jezusowy krzyż.

¹²⁵ *Drzewo* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, W; *Drzewoć* – BN1; *Drzewa* – BN2 (błąd sensu).

¹²⁶ *niedawno i hetman* – Cz1, Cz2, O2, BN2; *ich hetman niedawno* – W; *niedawno cny hetman* – Cz3, BJ; *i hetman niedawno* – BN1.

¹²⁷ *zgrzeszyłby* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ, BN1, BN2; *grzeszyłby* – W.

¹²⁸ *by się z drzewem nań odważył* – Cz1, Cz2, Cz3, O2, BJ; *by się i z drzewem nań rzucił* – BN1 (błąd rymu); *by się nań z drzewem odważył* – BN2; *byś nań drzewem nie ważył* – W (błąd metrum). Sens: zachęta do ataku na Radziwiłła z bronią w ręku.

¹²⁹ *Przeszedł<ś>* – koniektura wydawcy; *Przeszedley* – W (błąd pióra).

¹³⁰ *Przeszedł<ś> niezbożnego, kalwinie, Piłata – i inszego ów zażywał do tej sprawy kata* – sens: wydany przez Piłata wyrok wykonali żołnierze, natomiast Radziwiłł osobiście atakował krzyż.

¹³¹ *im* – nim (diabłem).

przymusili pomóc nieść krzyż Syna Bożego¹³².
Gorsze jest za żydowskie to kalwińskie plemię,
co całą wieś przymusza krzyż wywracać z ziemie.

[22.] **Głos szlachty** [W]

Nie tak swym car bojarom hardzie rozkazuje,
jako nam ten pan hetman domowy panuje.
Rozumie, że do izby wziął miecz i buławę,
ale mu miasto pola tu pokażem ławę¹³³.

[23.] **Do szlachty ukrzywdzonej od pana hetmana** [W]

W chłopcy nas Janusz postrzygł¹³⁴, stacyję wybierał
i leża po szlacheckich dobrach rozpościerał¹³⁵.
Wzajem też mu czupryny trzeba przystrzyć niżej
abo pod brodę trafić¹³⁶, kto nie sięgnie wyżej.

[24.] **Głos ministrowski**¹³⁷ [W]

Pro aris ewangelik nie ma wojny toczyć¹³⁸,
*pro focis*¹³⁹, skąd d<y>m¹⁴⁰ idzie, nie wadzi poskoczyć.
Kto za kuchnią odważnie nie chce gardła łożyć,
nie będzie miał po chwili co do gardła włożyć.
Tak nasz hetman waleczny *pro focis* wojuje
i *cocis* żarliwością tym nie ustępuje.
Godzien, aby po śmierci w kuchni gotowan<y>¹⁴¹

¹³² Por. Mk 15,21.

¹³³ *do izby wziął miecz i buławę / ale mu miasto pola tu pokażem ławę* – Radziwiłł przybył na sejm jako hetman polny litewski, lecz zamiast spodziewanego szacunku zostanie osądzony, tj. zasiądzie na ławie oskarżonych.

¹³⁴ *W chłopcy nas Janusz postrzygł* – frazeologicznie: Radziwiłł uczynił z nas swoich poddanych.

¹³⁵ *stacyję wybierał / i leża po szlacheckich dobrach rozpościerał* – domagał się obroku dla koni i prowiantu dla żołnierzy stacjonujących na dobrach szlacheckich (ze szkodą dla ich właścicieli).

¹³⁶ *pod brodę trafić* – ściąć głowę.

¹³⁷ *Głos ministrowski* – głos ministra zboru protestanckiego.

¹³⁸ *Pro aris ewangelik nie ma wojny toczyć* – zapewne nawiązanie do braku ołtarzy (*arae*) w kościołach kalwińskich, a może sugestia, że ewangelicy nie bronią żarliwie rzeczy świętych.

¹³⁹ *Pro aris* [...], *pro focis* – zob. opis epigramatu we wstępie (2.2).

¹⁴⁰ *d<y>m* – koniektura wydawcy; *dom* – W (błąd sensu).

¹⁴¹ *gotowan<y>* – koniektura wydawcy; *gotowaną* – W (błąd sensu).

po śmierci w kuchni gotowan<y> – metaforycznie: Radziwiłł po śmierci będzie cierpił piekielne męki.

i nagrobek w kominie taki napisan<y>¹⁴²:
 „Janusz dla swej odwagi i kuch<n>i¹⁴³ obrony
 tu, jako na bazar dan, leży położony”.

[II.] **Kołąda paniom saskim** [D, W]

W.H.A. etc.¹⁴⁴

[1.] Gdy hansowie pamiątkę Lutra odnawiali,
 przywileje od niego zacne otrzymali,
 a gdy jego Katryнки święto¹⁴⁵ nastąpiło,
 was też kołądą, panie, uczcić¹⁴⁶ się godziło.
 Ażebyście nad mężów¹⁴⁷ były szanowane,
 bierzcie¹⁴⁸ też przywileje wierszem opisane.

[2.] **Pierwszy przywilej** [D, W]

W którym Luter niepodobne do zachowania przykazania¹⁴⁹ Boże twierdzi (*tom[o] 3., germ[anico], fol[io] 4.*¹⁵⁰).

¹⁴² *napisan<y>* – koniektura wydawcy; *napisana* – W (błąd sensu, błąd rymu na skutek poprzedniej koniektury).

¹⁴³ *kuch<n>i* – koniektura wydawcy; *kuchi* – W.

¹⁴⁴ *W.H.A. etc.* – D (skrót nierozpoznany); brak – W.

¹⁴⁵ *Katryнки święto* – Katarzyna von Bora (1499–1552), od 1525 r. żona Lutra. Być może chodzi o jej urodziny, tj. 29 stycznia.

¹⁴⁶ *uczcić* – D; *uczyć* – W (błąd sensu).

¹⁴⁷ *mężów* – D; *mężę* – W.

¹⁴⁸ *biezcie* – D; *bierze* – W (błąd gramatyczny).

¹⁴⁹ *przykazania* – D; *przykazanie* – W.

¹⁵⁰ 4 – W; 40 – D. Każdy z dziewięciu przywilejów rozpoczyna się rzekomym wyimkiem z pism Lutra. Celem tych sentencji (na które układane były poszczególne epigramaty) było wskazanie i ośmieszenie elementów doktryny augsburskiej. Autor pośrednio nawiązuje do rzeczywistych poglądów Lutra, jednakże w większości wypadków zniekształca bądź wypacza ich sens. Poeta mógł sam czytać cytowane przez siebie dzieła bądź/ oraz korzystać z pism katolickich teologów, którzy sporządzali zestawienia przeinaczonych twierdzeń Lutra (nierazko powołując się na konkretne utwory i strony) wraz z odpowiedziami na nie. Specjalizowali się w tym zwłaszcza wcześni polemści Lutra, jak Joannes Cochlaeus czy Joannes Eckius, zob. np. iidem, *Enchiridion locorum communium* [– –], Coloniae [b.r.w.], H. Alopecius. Ich pisma znane były również w Polsce, o czym świadczy m.in. przekład autorstwa Sebastiana Grabowieckiego: *Martinus Lauter eiusque levitas*, Cracoviae 1585 (wydanie łacińsko-polskie), J. Januszowski. W żadnym z dostępnych mi wielotomowych niemieckojęzycznych wydań pism Lutra na k. 4 bądź 40 (wskazanych przez dwa przekazy) tomu trzeciego nie znalazłem

Wszelkie trudno zachować Pańskie przykazanie¹⁵¹,
lecz szóste niepodobne jest na saskie panie.

[3.] **Drugi przywilej** [D, W]

Każdy luter jest święty jako Matka Boża (in „*Postil[la] eccle-
[siastica]*”, *pag[ina]* 40.)¹⁵²

Każda z was, o święcice¹⁵³, jako Matka Boża¹⁵⁴,
ale jako Kybela¹⁵⁵, co¹⁵⁶ z różnego łoża

fragmentu, który w pełni odpowiadałby treści pierwszego „przywileju”. Jednakże w tomie trzecim wydania dzieł zebranych z 1588 r. na k. 4rec.–ver. znajduje się fragment komentarza Lutera do Ps 6 i Ps 32. Na tych i sąsiednich kartach (1rec.–7ver.) teolog wyklada m.in. swój pogląd na temat niezdolności człowieka do dobrych uczynków; zob. M. Luther, *Der Teil aller Bücher und Schrifften des theuren, seligen Mans Gottes Doct. Mart. Lutheri* [– –], t. 3, Jhena 1588, T. Steinmann. Pokrewne twierdzenie, które o wiele bardziej odpowiada treści przywileju, zostało natomiast wyrażone w *De libertate christiana*: „Quod autem hoc uno praecepto agitur, idem omnibus agitur, aequae enim sunt impossibilia nobis omnia”, zob. M. Lutherus, *De libertate christiana dissertatio*, [b.m.w.] [1521], [b.w.] k. C1ver.

¹⁵¹ Popularnym zarzutem katolików wobec luteran było niedotrzymywanie ślubów (zwłaszcza małżeńskich) i rozwiązałe obyczaje, por. J. Eckius, J. Cochlaeus, op. cit., k. N4ver.–N5ver.

¹⁵² Autor powołuje się na *Postyllę kościelną* Lutera, a więc *Kirchen-Postilla*, będącą kompilacją wcześniej opublikowanych (a następnie zrewidowanych) zbiorów jego kazań, przygotowaną w latach 1540–1544. W żadnym z dostępnych mi wydań tekstu nie znalazłem fragmentu, który wprost odpowiadałby treści „przywileju”, choć należy zaznaczyć, że w edycji z 1575 r. (Wittenberg, H. Lufft) na k. 40rec. znajduje się passus poświęcony Wniebowzięciu Maryi (Luter pisze, że nie sposób wywnioskować z Ewangelii, jak dokładnie Maryja znalazła się w niebie). Warto jednak zauważyć, że zarzut jakoby Luter zrównywał Maryję w świętości ze wszystkimi ludźmi, pojawiał się w szesnastowiecznych pismach katolickich, czego przykładem była *Anatomia Lutheri* eksluteranina Johanna Pistoriusa (zob. t. 3, Cöln 1595, A. Quentel, s. 3). Bez wątplenia zarzut ten wiązać można z nauką Lutera o powszechnej świętości wszystkich chrześcijan, co z kolei znalazło *explicite* wyraz w *Kirchen-Postilla*, por. np. wydanie wittenberskie z 1547 r. (druk H. Lufft), k. 174rec.

¹⁵³ o święcice – D; oświęcicie – W (błąd sensu).

¹⁵⁴ Każda z was, o święcice, jako Matka Boża – każda luteranka to święta (święcica) i dorównuje Matce Bożej.

¹⁵⁵ Kybela – Kybele, frygijska bogini płodności i urodzaju, identyfikowana jako matka wszystkich bogów, której kult przejęto następnie w Grecji i Rzymie, nie bez wpływu na początkowy kształt kultu maryjnego; zob. P. Borgeaud, *La Mère des dieux. De Cybèle à la Vierge Marie*, Paris 1996.

¹⁵⁶ co – D; to – W (błąd sensu).

niemałą kupę bożków mniejszych napłodziła¹⁵⁷,
a przecie was potomstwem swym nie zwyciężyła.

[4.] **Trzeci przywilej** [D (jedynie tytuł i cytaty), W]
Wiara luterska anielska przez anioły podana (*tomo 7.*¹⁵⁸,
germ[anice]).

Aniołowie¹⁵⁹ tę wiarę do Lutra przynieśli,
którą z nieba pod pogrom Michalski wynieśli¹⁶⁰,
a on ją z nabożnymi rozmnożył pannami¹⁶¹,
które dla podobieństwa nazwał aniołami.

[5.] **Czwarty przywilej** [W]
Wszyscy lutrowie i luterki są kapłanami (*Lut[her] tom[o] 6.*,
*i<t>em*¹⁶² *ger[manico]*, *fol[io] 336*).
Czyście¹⁶³ urząd kapłański, zacne panie, macie,
Kościołowi Bożemu wiernych przymnażacie.

[6.] **Piąty przywilej** [W]
Wolno diabła za ministra u sasów obrać (*Lut[her] tom[o] 6.*,
germ[anico], *fol[io] 105*¹⁶⁴).

¹⁵⁷ *napłodziła* – D; *namnożyła* – W.

¹⁵⁸ 7. – D; 3. – W. Autor powołuje się tu zapewne na któryś z tomów cytowanego wyżej wydania pism zebranych Lutra (*Der Teil aller Bücher und Schriften*). Nie udało mi się jednak zidentyfikować konkretnego fragmentu.

¹⁵⁹ *Aniołowie* – prześmiewczo: diabły (tj. upadli aniołowie).

¹⁶⁰ *pod pogrom Michalski wynieśli* – ocalili przed gniewem archanioła Michała, tłumiącego bunt szatana, por. Ap 12,7–9.

¹⁶¹ *rozmnożył pannami* – szyk wprowadzony przez wydawcę; *pannami rozmnożył* – W (błąd rymu). *on ją z nabożnymi rozmnożył pannami* – sens: Luter oraz nabożne panny „pozyskiwali” nowych wyznawców przez płodzenie potomstwa.

¹⁶² *i<t>em* – koniektura wydawcy; *iem* (prawdopodobnie) – W. Nie byłem w stanie odnaleźć fragmentu, na który powołuje się autor. Być może przekaz podaje błędny numer karty. Tak czy inaczej, bez wątplenia jest to nawiązanie do nauki Lutra o powszechnym kapłaństwie; por. np. M. Luther, *An den Christlichen Adel deutscher Nation* [– –], [Augsburg] [1520], [M. Ramminger], k. A4rec.–ver.

¹⁶³ *Czyście* – zaiste, doprawdy.

¹⁶⁴ Por. M. Luther, *Der Teil aller Bücher und Schriften des thewren, seligen Mans Gottes Doct. Mart. Lutheri* [– –], t. 6, Jhena 1557, C. Rödinger, k. 105rec. „Przywilej” stanowi zatem wypaczenie poglądu Lutra, który twierdził, że nawet jeśli diabeł, ukryty pod postacią kapłana, udzielałby sakramentów, to byłyby one ważne.

Grzeszcie śmiało, muterki!¹⁶⁵ Która więcej zgrzeszy,
ta najlepiej swojego ministra ucieszy.

[7.] **O tymże** [W]

Ma o was wielkie Luter zaiste staranie,
że i z piekła posyła do was na kazanie.

[8.] **Szósty przywilej** [W]

Wolno u lutrów miodem chrzcic (*in colloq[uiis] mens[alibus]*
titulo „De baptismo”)¹⁶⁶.

Snadź katrynki¹⁶⁷ swe w miedzie sasowie ochrzcili,
że je sobie nad wszelkie rzeczy osłodzili.

[9.] **Siódmy przywilej** [W]

Każdy sas powinien się cnoty wystrzegać (*Lutherus super illud*
„Sic Deus dilexit mundum”)¹⁶⁸.

Cnotliwym być niemata¹⁶⁹ sztuka jest cnoty,
z cnotą być dobrym – prostej to sprawa roboty.

Wy swej świętobliwości bez niej dostąpicie¹⁷⁰,
bo wasz zakon bez noty wszytek wypełnicie¹⁷¹.

¹⁶⁵ *muterki* – matki (z niem. *Mutter* – matka).

¹⁶⁶ Karykaturalne ukazanie fragmentu z *Colloquia Oder Tischreden* (Colloquia albo rozmowy przy stole), w których Luter zastanawiał się, czy w wypadku braku dostępności wody, można by chrzcic przy użyciu piwa lub mleka, zob. M. Luther, *Colloquia Oder Tischreden* [– –], Eisleben 1569, U. Gaubisch, k. 199rec. Miód został tu zapewne wprowadzony w celach prześmiewczych – na nim też oparto koncept epigramatu.

¹⁶⁷ *katrynki* – tj. luteranki, od imienia Katarzyny von Bora.

¹⁶⁸ Por. Wulgata: „Sic enim dilexit Deus mundum ut Filium suum unigenitum daret ut omnis qui credit in eum non pereat sed habeat vitam aeternam”; Biblia Tysiąclecia: „Tak bowiem Bóg umiłował świat, że Syna swego Jednorodzonego dał, aby każdy, kto w Niego wierzy, nie zginął, ale miał życie wieczne” (J 3,16). „Przywilej” stanowi wypaczenie zasady *sola gratia*, według której zbawienie zależy wyłącznie od Bożej łaski, a nie ludzkich zasług bądź cnót; por. M. Lutherus, *Tomus secundus omnium operum* [– –], Ienae 1600, T. Steinman, k. 312ver.

¹⁶⁹ *niemata* – koniektura wydawcy; *nie miała* – W (błąd sensu).

¹⁷⁰ *Cnotliwym być niemata sztuka jest cnoty, / z cnotą być dobrym – prostej to sprawa roboty. / Wy swej świętobliwości bez niej dostąpicie* – posiadanie cnoty warunkuje dobre postępowanie, jednak wy, luteranie, (by nie ułatwiać sobie zadania) dostąpicie zbawienia bez cnoty.

¹⁷¹ *wasz zakon bez noty wszytek wypełnicie* – nieskazitelnie, bezbłędnie wypełnicie waszą powinność (zakon).

[10.] **Ósmy przywilej** [W]

Żaden minister, żaden sas nie ma i nie może być bez żony
(*Lut[her] tom[o] 6., Vitemb[ergae] 6., fol[io] 171*)¹⁷².

Tak was, o czyste panie, Marcin doktor wślawił:

na was jako na gruncie Kościół swój postawił¹⁷³.

Więtszy wam tedy statek¹⁷⁴ nad mężę przystoi,

by się Kościół nie zachwiał, który na was stoi.

[11.] **Dziewiąty przywilej** [W]

Może każdy sas mieć dwie żony, a saska dwu mężów
(*Lut[her], tom[o] 1., „De bigamia”*)¹⁷⁵.

Dwu żon Luter swym sasom każdemu pozwala

¹⁷² We wskazanym fragmencie dzieł zebranych Luter rzeczywiście podkreśla wielką rolę małżeństwa, choć nie ma tam żadnego nakazu, o którym mowa w „przywileju”; zob. M. Luther, *Der Teil der Bücher des Ehrwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri* [– –], t. 6, Wittenberg 1553, H. Lufft, k. 171rec. Zarzut autora epigramatów był wszakże popularny wśród polemistów katolickich, por. np. „Lauter toż twierdzi i przedniejszy jest co beżeństwo gani, mówiąc, że nie jest podobna bez małżeństwa czysto żyć”; zob. S. Grabowiecki, op. cit., s. 32 (XXVI). Zob. także J. Eckius, J. Cochlaeus, op. cit., k. N8ver.–O1rec.

¹⁷³ *Na was jako na gruncie Kościół swój postawił* – ironicznie, por. Wulgata: „Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam”; Biblia Tysiąclecia: „Ty jesteś Piotr [czyli Skąła], i na tej Skale zbuduję Kościół mój” (Mt 16,18). Por. J. Eckius, J. Cochlaeus, op. cit., k. Dd5rec.–ver.

¹⁷⁴ *statek* – stateczność, wytrwałość.

¹⁷⁵ Wedle mojej wiedzy, Luter nigdy nie napisał dzieła o takim tytule, a najpełniej swoje poglądy na temat bigamii wyłożył w związku ze sprawą drugiego małżeństwa Filipa Wielkodusznego, landgrafa Hesji. Teolog, proszony o opinię, zdecydowanie odradzał ponowny ślub, głosząc, że to monogamia jest zgodna z prawem Bożym – jednak jego stanowisko było nie w pełni jednoznaczne. Dopuszczał on mianowicie (powołując się na ST) pewne wyjątkowe przypadki, w których można było udzielić dyspensy na zawarcie drugiego małżeństwa. Koniec końców, choć wyraźnie zniechęcał Filipa od zawarcia kolejnego małżeństwa, stwierdził, że jeśli możnowładca jest na to zdecydowany, należałoby to uczynić w tajemnicy, tak by w miarę możliwości uniknąć skandalu, który niewątpliwie zostałby wykorzystany przez przeciwników reformacji; zob. J. A. Faulkner, *Luther and the Bigamous Marriage of Philip of Hesse*, „The American Journal of Theology”, 17, 1913, 2, s. 206–231. Rzeczywiście, stanowisko Lutera stało się pretekstem do oskarżenia go o zachęcanie do bigamii, por. np. „Wiele żon mężowi, a mężów żenie potrzeba mieć”, zob. S. Grabowiecki, op. cit., s. 31 (XXV). W pismach polemicznych powoływano się ponadto na naukę Lutera dotyczącą dopuszczalności rozwodów w przypadku m.in. rażącego zaniedbywania powinności małżeńskich; por. M. Luther, *Vom eelichen Leben*, Wittenberg 1522, J. Gronenberg, k. C1rec.–ver.

a wzajem saskim paniom dwu mężów zezwała.
 Jeśli tak żonom mężów i żon mężom stanie?¹⁷⁶
 Ja wam tego nie powiem – wy zgadnicie¹⁷⁷, panie.

[12.] **O tymże** [W]

Dwu wam mężów pozwala Marcin d<o>ktor, panie.
 Proście, i na trzeciego da wnet przeżegnanie¹⁷⁸.

[13.] **Do p[añ] saskich** [D, W]

Niech was te przywileje w¹⁷⁹ wierze umacniają
 i¹⁸⁰ do prawej¹⁸¹ papieskiej zabłądzić nie dają.
 Pokuty, bicze, posty, grube włosienice
 niechaj cierpią z wybladłą twarzą papieżnice¹⁸².
 A wy, krasne, w szerokiej do Lutra¹⁸³ karecie¹⁸⁴
 z tymi przywilejami pewnie zajedziecie.

[14.] **Obmowa autora do tychże** [D]

Przywileów nie wszystkich krótkie opisanie,
 proszę, niech nie obraża was, łaskawe panie.
 Co się kolwiek, spiesząc się, teraz opuściło,
 postaram się, aby się wkrótce nagrodziło.
 P.R.¹⁸⁵

¹⁷⁶ *Jeśli tak żonom mężów i żon mężom stanie?* – czy w takim razie wystarczy mężczyzn (jako mężów) dla kobiet oraz kobiet (jako żon) dla mężczyzn?

¹⁷⁷ *zgadnicie* – zgadnijcie.

¹⁷⁸ *przeżegnanie* – pozwolenie.

¹⁷⁹ *w* – W, koniektura Badeckiego; brak – D.

¹⁸⁰ *i* – D; brak – W.

¹⁸¹ *prawej* – prawdziwej.

¹⁸² *Pokuty, bicze, posty, grube włosienice* / *niechaj cierpią z wybladłą twarzą papieżnice* – niech katoliczki o białych twarzach cierpią pokutę, biczowanie, posty, ascezę (nosząc ubrania z włosienicy).

¹⁸³ *do Lutra* – w domyśle: do piekła, gdzie przebywa Luter.

¹⁸⁴ *karecie* – D; *kajecie* – W (błąd sensu).

¹⁸⁵ *P.R.* – D (skrót nierozpoznany); brak – W.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- Archivum Romanum Societatis Iesu: Germ. 11, Germ. 132, Lit. 6, Lit. 7, Lit. 8, Lit. 8 (I), Lit. 8 (II), Lit. 9, Lit. 10, Lit. 11, Lit. 56, Lit. 61, Pol. 43
- Boniecki A., *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900
- Chączyński J., *Byssus et purpura indumentum eius*, rkps BN, sygn. BOZ 1201, k. 167rec.
- Chączyński J., *Compendium de iure et iustitia*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F3–2213, k. 429rec.–497ver.
- Chączyński J., *Dyskurs kapłana jednego polskiego* [– –], rkps BN, sygn. BOZ 1201, k. 156ver.–166rec.
- Eckius J., Cochlaeus J., *Enchiridion locorum communium* [– –], Coloniae [b.r.w.], H. Alopecius
- Faulkner J. A., *Luther and the Bigamous Marriage of Philip of Hesse*, „The American Journal of Theology”, 17, 1913, 2, s. 206–231
- Grabowiecki S., *Martinus Lauter eiusque levitas*, Cracoviae 1585, J. Januszowski
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J., powiększony* [– –], t. 3, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1839
- [Kański A.], *Żywot przenachwalebniejszej Bogarodzice Panny Maryjej zebrany z Pisma Świętego* [– –] *tudzież i z Doktorów Kościelnych* [– –], Kraków 1648, Ł. Kupisz
- Laureae Academicae*, rkps Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F2–DC1
- Luther M., *An den Christlichen Adel deütscher Nation* [– –], [Augsburg] [1520], [M. Ramminger]
- Luther M., *Colloquia Oder Tischreden* [– –], Eisleben 1569, U. Gaubisch
- Luther M., *Kirchen Postilla Das ist: Auslegung der Episteln und Evangelien, an Sontagen und fürnemesten Festen*, Wittenberg 1547, H. Lufft
- Luther M., *Kirchen-Postilla, Das ist: Auslegung der Evangelien an den fürnemesten Festen der Heiligen*, Wittenberg 1575, H. Lufft
- Luther M., *Der Teil aller Bücher und Schrifften des thewren, seligen Mans Gottes Doct. Mart. Lutheri* [– –], t. 3, Jhena 1588, T. Steinmann
- Luther M., *Der Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri* [– –], t. 6, Wittenberg 1553, H. Lufft
- Luther M., *Vom eelichen Leben*, Wittenberg 1522, J. Gronenberg
- Lutherus M., *De libertate christiana dissertatio*, [b.m.w.] [1521], [b.w.]
- Lutherus M., *Tomus secundus omnium operum* [– –], Ienae 1600, T. Steinman

- Łęczycki M., *Opusculum spirituale decimum septimum sive dissertatio historica et theologica de praestantia Instituti Societatis Jesu*, Wilno 1644, Drukarnia Akademicka
- Pistorius J., *Anatomiae Lutheri* [– –], t. 3, Cöln 1595, A. Quentel
- Poszakowski J. A., *De viribus illustribus Provinciae Lithuaniae S.I.*, Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, rkps 1536
- Relacyja a oraz suplika zboru wileńskiego saskiego do Hern Martyna Lutra* [– –], Wilno 1623, [b.w.]
- Rękopis Biblioteki Czartoryskich, sygn. 1651
- Rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 116
- Rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, sygn. F3–2135
- Rękopis Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 224
- Rostowski S., *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium. Pars prima*, Vilnae 1768, Drukarnia Akademicka
- Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów MK 188 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie z lat 1643–1644*, oprac. J. S. Dąbrowski, <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/10SumariuszMK188.pdf> (30 X 2022)

Opracowania

- Badecki K., *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna*, wstęp A. Brückner, Lwów 1925
- Badecki K., *Nieodszukane pierwodruki literatury mieszczańskiej w Polsce XVII w.*, „Pamiętnik Literacki”, 22/23, 1925/1926, s. 647–682
- Badecki K., *Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiżrzalskie*, Kraków 1950
- Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. 2: *Bibliographie*, Boulanger–Desideri, oprac. C. Sommervogel, Bruxelles 1891
- Biržiška V., *Aleksandrynas: senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 1: *XVI–XVII amžiai*, Chicago 1960
- Borgeaud P., *La Mère des dieux. De Cybèle à la Vierge Marie*, Paris 1996
- Brückner A., *Dawna literatura mieszczańska*, „Przegląd Humanistyczny”, 4, 1925, 1, s. 250–265
- Brückner A., *Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III. Szkic obyczajowy i literacki*, „Przewodnik Naukowy i Literacki we Lwowie”, 30, 1902, s. 403–418, 499–500, 595–610
- Brückner A. [rec.:] *Karol Badecki. Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna z słowem wstępnym A. Brücknera i 200 podobiznami w tekście. Lwów, Ossolineum, 1925. XXXVIII i 543 str. wielkiej ósemki*, „Reformacja w Polsce”, 4, 1926, s. 240–243
- Chemperek D., „Inność” i „obcość” luteranów w horyzoncie aksjologicznym. *Ewangelicyzm augsburski i jego wyznawcy w polskiej satyrze XVII w.*,

- w: *Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017 (*Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 8), s. 346–376
- Chemperek D., *Wileńscy luteranie w świetle siedemnastowiecznych satyr jezuitów (1620–1642)*. *Wydarzenia, bohaterowie, autorzy*, „Terminus”, 19, 2017, 2, s. 277–308
- Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986
- Fox A., *Oral and Literate Culture in England (1500–1700)*, Oxford 2000
- Grzeszkowiak R., *Odzyskany tekst „Maszkar mięsopustnych i powszechnych, przy tym kłody popielcowej z Parnasu” Stanisława Serafina Jagodyńskiego*, „Pamiętnik Literacki”, 111, 2020, 4, s. 113–124
- Hanusiewicz-Lavallee M., *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowożytnej*, Lublin 2017
- Jarczykowa M., „Czarna legenda” Janusza II Radziwiłła, w: *Czasy potopu szwedzkiego w literaturze polskiej*, red. R. Ocieczek, współudz. B. Mazurkowska, Katowice 2000, s. 21–34
- Kot S., „*Descriptio gentium*” poetów polskich XVII w., tł. T. Jekiel, w: idem, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, wybór i oprac. H. Barycz, Warszawa 1987, s. 834–873
- Krauze-Karpińska J., „*Wirydarz poetycki*” Jakuba Teodora Trembeckiego. *Studium filologiczne*, Warszawa 2009
- Litwornia A., *Zapomniany staropolski przekład Toletusa*, *OiRwP*, 40, 1996, s. 99–106
- Lukšaitė I., *Jonas Chodzinskis*, w: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 4: *Chakasija–Diržiu kapinynas*, ed. J. Tumelis, Vilnius 2003, s. 80–81
- Lukšaitė I., *Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje – XVII a. pirmoje pusėje*, Vilnius 1976
- Maciejowski W. A., *Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym*, t. 3, Warszawa 1852
- Marotti A. F., *The Circulation of Poetry in Manuscript in Early Modern England*, New York 2021
- McGee C. E., *Pocky Queens and Horned Knaves. Gender Stereotypes in Libelous Poems*, w: *Oral Traditions and Gender in Early Modern Literary Texts*, ed. by M. E. Lamb, K. Bamford, Aldershot 2008, s. 139–152
- Nedzinskaitė Ž., *Kražių kolegijos dėstytojų ir studentų literatūrinė veikla XVII amžiuje. Žemaičių vyskupams skirti kūriniai*, „*Senoji Lietuvos literatūra*”, 44, 2017, s. 24–31
- Nowak Z., *Kontrreformacyjna satyra obyczajowa w Polsce XVII wieku*, Gdańsk 1968
- Nowak-Dłużewski J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazowie*, t. 5, Warszawa 1972

- Ochmann-Staniszevska S., *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy (1648–1668). Publicystyka, eksorbitacje, projekty, memoriały*, t. 1: 1648–1660, Wrocław 1989
- Piechnik L., *Chądzyński Jan*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H.F. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 280–281
- Piechnik L., *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym 1983
- Prefacja o krzyżu świętym*, w: *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986
- Pułaski F., *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, Warszawa 1915
- Pyszka S., *Jana Chądzyńskiego SJ (1600–1660) trzy koncepcje reformy państwa*, „Rocznik Wydziału Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Krakowie”, 1993/1994, s. 229–245
- Pyszka S., *Nauczanie filozofii moralnej w uniwersytetach i gimnazjach akademickich w Polsce i na Litwie od XV do XVIII wieku w świetle podręczników wykładawczych*, Kraków 2011
- Pyszka S., *Professori di Vilna in difesa dei diritti umani dei contadini negli anni dal 1607 al 1657: Lo sviluppo della filosofia sociale nell'Ac[c]ademia di Vilna sullo sfondo delle dottrine filosofico-sociali dell'epoca rappresentate in Polonia*, Pontificia Università Gregoriana 1985
- Trypućko J., *Polonica vetera Upsaliensia. Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XV, XVI, XVII et XVIII siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala*, Uppsala 1958
- Uczniowie-sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie): 1579–1623*, oprac. M. Inglot, współpr. L. Grzebień, Kraków 1998
- Wasilewski T., *Kopeć Jan Karol h. Kroje*, PSB, 13, 1967/1968, s. 628–629
- Wisner H., *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655*, „Rocznik Białostocki”, 13, 1976, s. 53–109
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002
- Wisner H., *Sprawa świadowska (1647)*, w: *Kultūrų sankirtos: skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui*, red. D. Kaukėnas, Vilnius 2000, s. 267–281
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 2: *Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności 1608–1648*, Lwów 1901

*Calvinist War with Christ and Found Gift
to the Saxon Ladies: Their Presumed Author
and the Edition of Anti-Protestant Poems*

The article seeks to establish the authorship of two seventeenth-century, anti-Protestant epigrammatic cycles – *Kołąda paniom saskim* [Gift to the Saxon Ladies] and *Kalwińska z Chrystusem wojna* [Calvinist War with Christ] – and to provide their first critical edition, which includes the pieces hitherto unknown and believed to be lost.

In the main part of the paper, I challenge previous findings regarding the time of the composition of the two cycles, as well as the hypothesis on the authorship of one of them. Using an unknown manuscript from the Vilnius University Library, I discovered new epigrams, linked them to the pieces known from other textual witnesses, and attributed them to Jesuit Jan Chądzyński. This attribution, however, required addressing the scattered state of knowledge about him and revising – based primarily on the documents preserved in the Archivum Romanum Societatis Jesu – the previous scholarship on Chądzyński's writings.

The edition of the two cycles, included in the appendix, was prepared using ten manuscript witnesses of the *Calvinist War with Christ* (only part of them has been previously recognised) and two witnesses of the *Gift to the Saxon Ladies*. The edition includes transcription principles, critical apparatus, and explanatory notes.

Michał E. Nowakowski – doktorant w Szkole Doktorskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, a także kierownik projektu badawczego „Świat wartości staropolskich poradników dyplomatycznych w kontekście wczesnonowożytnej europejskiej refleksji o dyplomacji” (KUL) oraz członek zespołów badawczych pracujących nad literaturą antyjezuicką (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kierownik: Robert Maryks) oraz jezuicką kulturą tłumaczeniową (KUL, kierownik: Mirosława Hanusiewicz-Lavallee).

Michał E. Nowakowski – a PhD student at the Doctoral School of the John Paul II Catholic University of Lublin (KUL), head of the research project “The World of Values of Old Polish Diplomatic Handbooks in the Context of Early Modern European Reflection on Diplomacy” (KUL); member of research teams working on anti-Jesuit literature (UAM, head: Robert Maryks) and Jesuit translation culture (KUL, head: Mirosława Hanusiewicz-Lavallee).

E-mail: michal.nowakowski@kul.pl